

ER VÅR BEGRENŚNING VÅRT STØRSTE POTENSIAL?

Cathrine Roksvåg

Masteroppgave PED 4390

Høst 2005

QuickTime™ and a
TIFF (ukomprimert) decompressor
are needed to see this picture.

Universitetet i Oslo
Det utdanningsvitenskapelige fakultet
Pedagogisk forskningsinstitutt

SAMMENDRAG AV HOVEDOPPGAVEN I PEDAGOGIKK

TITTEL:

ER VÅR BEGRENŚNING VÅRT STØRSTE
POTENSIAL?

AV:

Cathrine ROKSVÅG

EKSAMEN:

Master i pedagogikk, allmenn studieretning

SEMESTER:

Høst 2005

STIKKORD:

Pedagogisk filosofi

1. Tema og problemstilling

Denne avhandlingens tema er handlingsrommet som fenomen. I avhandlingen argumenterer jeg for at det i alle handlingsrom eksisterer en form for disiplin. Mitt utgangspunkt har vært å se på hvordan handlingsrommets disiplin påvirker individets tenkning, handling, læring og utvikling, og i hvilken grad individet er seg disiplinen bevisst. Min problemstilling er som følger; “*Handlingsrommets disiplin – en mulighet og/eller begrensning?*” Avhandlingens teoretiske grunnlag er i stor grad bygget på teorier av Hannah Arendt og Michel Foucault. For å eksemplifisere og utdype avhandlingens tema og problemstilling, tar jeg også for meg et konkret handlingsrom – *scenekunstens handlingsrom*. Her ser jeg på hvilke muligheter og begrensninger som uttrykkes gjennom dette handlingsrommets disiplin, samt hvilket potensial handlingsrommet “gir”. Gjennom dette eksempelet er min intensjon å fokusere på individets som en aktiv deltaker med mulighet til å foreta valg. Jeg ser også på den overføringsverdi presentasjonen av scenekunstens handlingsrom har for andre former for handlingsrom. Her viser jeg fortrinnsvis til pedagogisk relevante handlingsrom, eksempelvis veiledning og undervisning.

2. Teori og metode

En teoretisk diskusjon av denne avhandlingens hovedbegreper; *disiplin*, *handlingsrom* og *handlingsrommets potensial*, danner grunnlaget som denne avhandlingen er bygget på. Mine hovedkilder i denne diskusjonen er Hannah Arendt og Michel Foucault. Andre sentrale forfattere i denne avhandlingen er Peter L. Berger og Thomas Luckmann.

Jeg har valgt en kvalitativ tilnærming til min presentasjon og diskusjon av handlingsrommets potensial – representert gjennom scenekunstens handlingsrom. Et intervju med en regissør danner bakteppet for min tilnærming til, og diskusjon av, dette handlingsrommet potensial. I tillegg utgjør Erving Goffmans teorier, med utgangspunkt i hans teatermetafor, et sentralt bidrag i denne diskusjonen. Utgangspunktet til denne diskusjonen er en firetrinns modell eller fremgangsmåte. Intervjuets spørsmål er utarbeidet med bakgrunn denne modellens fire punkter. Hensikten er å definere handlingsrommets disiplin, dets kriterier og standarder, samt dets muligheter og begrensninger for til slutt å kunne “avdekke” handlingsrommets potensial.

3. Konklusjon

Individenes tenkning, handling, læring og utvikling påvirkes av en allestedsnærværende disiplin. Avhandlingens definisjon av disiplin er som følger; *Disiplin er et sosialt fenomen som oppstår og uttrykkes gjennom de strukturer, forventninger, normer og relasjoner som individene bevisst eller ubevisst forholder seg til og legger til grunn for sin tenkning og sine handlinger.* Disiplinen har ulike uttrykk, den endrer seg over tid og kan fremstå som både skjult og åpen. Den vil alltid være til stede i en eller annen form i samtlige handlingsrom individet befinner seg i. Handlingsrom defineres som; *Et handlingsrom etableres og eksisterer i ulike sosiale kontekster gjennom individers tilstedeværelse og interaksjon.*

I denne avhandlingen har jeg sett på i hvilken grad individet er seg denne disiplinen bevisst, hvordan den påvirker individets tenkning, handling og valg og hvilke muligheter og begrensninger den kan føre til. Med utgangspunkt i min hovedproblemstilling (*“Handlingsrommets disiplin – en mulighet og/eller begrensning?”*) argumenterer jeg for at disiplinen inneholder både muligheter og begrensninger, men at disse verken er uforanderlige eller absolutte. Ulike faktorer spiller inn i denne sammenheng. Hvordan individet møter de ulike handlingsrommenes forutsetninger har sitt utgangspunkt i individets tidligere erfaringer, opplevelser og kunnskap, det vil si dets livshistorie. Det som av et individ oppleves som en begrensning, kan av andre oppfattes som en mulighet.

I møtet med begrensningen står individet ovenfor et valg. Denne avhandlingens tittel er som følger; *“Er vår begrensning vårt største potensial?”*. Mitt intensjon med denne avhandlingen har vært å argumentere for viktigheten av at individet har en bevissthet knyttet til disiplinens tilstedeværelse, dens form og uttrykk.

Disiplinen er et sosialt, det vil si et menneskeskapt fenomen, og det betyr at den også kan endres av mennesker. Den er ikke underlagt uforanderlige, naturgitte betingelser. Gjennom tenkningen (det indre handlingsrom) kan individet “tre ut” av sin virkelighet (det ytre handlingsrom). Ved å skape en avstand til sin virkelighet, kan individet gjennom refleksjon innse at det finnes handlingsalternativer og dermed erkjenne at det har et valg. I individets mulighet til å velge, til å igangsette nye handlinger, ligger dets mulighet til å realisere sitt potensial. Forutsetningen er individets bevissthet av

disiplinen som fenomen. Som Pascal uttrykker det; Menneskets begrensning fremtrer nemlig meget klarere hos dem som ikke kjenner den, enn hos dem som er seg den bevisst.” (Pascal referert i Bourdieu, 1999:136).

Et handlingsroms størrelse er ikke nødvendigvis synonymt med dets betydning. Jeg vil få rette en stor takk til min veileder Janicke Heldal Stray og til Per-Olav Sørensen for deres bidrag, engasjement og deltakelse knyttet til denne avhandlingens handlingsrom.

Innhold:

Kapittel 1

1. INNLEDNING.....	1
1.1. Metode- og teorivalg.....	4

Kapittel 2

2. DISIPLIN, HANDLINGSROM OG HANDLINGSROMMETS POTENSIAL.....	4
2.1. Avgrensning.....	5
2.2. Michel Foucault.....	7
2.2.1. <i>Disiplin.....</i>	8
2.2.2. <i>Disiplinens to ansikter; blokaden og panoptismen.....</i>	9
2.2.3. <i>Disiplinens ulike teknikker.....</i>	11
2.2.4. <i>Hva uttrykker Foucaults disiplinteknikker?.....</i>	19
2.2.5. <i>Diskurs.....</i>	19
2.2.6. <i>Diskursens potensial.....</i>	22
2.2.7. <i>Foucault og disiplin, handlingsrom og handlingsrommets potensial.....</i>	23
2.3. Hannah Arendt.....	25
2.3.1. <i>Vita Activa.....</i>	26
2.3.2. <i>Vita Contemplativa.....</i>	28
2.3.3. <i>Tale og handling, pluralitet og fremtredelsesrom.....</i>	30
2.3.4. <i>Det private og det offentlige rom.....</i>	32
2.3.5. <i>Etableringen av det sosiale rom.....</i>	34
2.3.6. <i>Arendt og disiplin, handlingsrom og handlingsrommets potensial.....</i>	35
2.4. Forsvinner disiplinen når skillet mellom de ulike handlingsrommene viskes ut?.....	36
2.4.1. <i>Den skjulte disiplineringen.....</i>	37
2.5. Definisjoner på disiplin, handlingsrom og handlingsrommets potensial.....	39

Kapittel 3

3. SKAPER DISIPLINEN FØYELIGE MENNESKER?...	40
3.1. Den disiplinerte kroppen.....	41
3.1.1. <i>Institusjonalisering.....</i>	44
3.1.2. <i>Reifisering.....</i>	46
3.1.3. <i>Det individuelle og selvstendige individet – en sannhet eller en illusjon?.....</i>	51

3.2.	Menneskets valg – en mulighet og / eller begrensning? ...	52
3.2.1.	<i>Tilpasning – en overlevelsesstrategi eller veien til sammenbrudd? .....</i>	53
3.2.2.	<i>Valget har ingen garanti.....</i>	54
3.3.	Menneskets begrensning som utgangspunkt for dets muligheter?.....	56
3.4.	Sammendrag.....	56
 Kapittel 4		
4.	HANDLINGSROMMETS POTENSIAL.....	58
4.1.	Avgrensning.....	58
4.1.1.	<i>Har individet både et indre og et ytre handlingsrom? .....</i>	59
4.2.	Redegjørelse for valg av teori, metode og problemstilling	60
4.3.	Teaterkunstens handlingsrom.....	62
4.3.1.	<i>Presentasjon av scenekunstens handlingsrom, med utgangspunkt i firetrinns modell for å avdekke et handlingsroms potensial.....</i>	62
4.4.	Hvilken overføringsverdi har diskusjonen av teaterkunstens handlingsroms i forhold til andre handlingsrom?.....	84
 Kapittel 5		
5.	KONKLUSJON.....	87
 Litteratur.....		
 Vedlegg:		
Spørsmålsguide til intervju med regissør NN.....		

ER VÅR BEGRENŚNING VÅRT STØRSTE POTENSIAL?

1. INNLEDNING

“Menneskets begrensning fremtrer nemlig meget klarere hos dem som ikke kjenner den, enn hos dem som er seg den bevisst.” (Pascal referert i Bourdieu, 1999:136).

Hvilke betingelser gir mennesket muligheter og/eller setter begrensninger for dets tenkning, handling, læring og utvikling? I hvilken grad styrer mennesket selv sine valg og sine liv innenfor denne virkeligheten? Pascal sier videre; “Det hersker virkelig ingen tvil om at den eneste mulighet for at man kan håpe på noen grad av storhet, i hvert fall når det gjelder tenkningen, er gjennom å være seg bevisst om “elendigheten”.” (Pascal referert i Bourdieu, 1999:137). Er det slik at forutsetningen for å kunne utvikle seg som menneske er at individet gjenkjenner og har et bevisst forhold til de utfordringer som kan hemme, eller begrense dets tenkning, handling, læring og utvikling?

Mennesket er en deltaker i livet som beveger seg i, og mellom forskjellige sosiale “rom” eller kontekster, i relasjon med andre individer – hver på sin måte, med hver sin individuelle historie som bagasje. Ovennevnte sosiale rom og kontekster refererer jeg i denne avhandlingen til som handlingsrom. Jeg vil i denne avhandlingen argumentere for at de ulike handlingsrommene inneholder forskjellige strukturer, rammer og kriterier, som til sammen konstituerer det enkelte rommets forutsetning, eller disiplin. Dette er utgangspunktet for denne avhandlingen – handlingsrommet som fenomen og dets disiplin, som til sammen uttrykker rommets potensial. Min hovedproblemstilling er følgende;

“Handlingsrommets disiplin – en mulighet og / eller begrensning?”

På hvilken måte berører, aktualiserer og belyser dette temaet og denne problemstillingen viktige og sentrale sider ved menneskets hverdag og virkelighet i dag? Hannah Arendt kritiserer det moderne samfunnet for å ha berøvet mennesket dets plass i verden

gjennom å eliminere avgrensningen av det private og det offentlige rom (Arendt, 1996:16). Dette hevder hun innebærer et realitetstap for individene. Arendt fremmet betydningen av en eksistens og opprettholdelse av både et offentlig og et privat rom, og hevdet at de kompletterer og er avhengige av hverandre. Oppløsningen av skillet mellom disse to rommene fører til fremveksten av et tredje rom - det sosiale rommet. Ifølge Arendt truer og begrenser denne utviklingen både menneskets frihet og dets muligheter knyttet til aktiviteter i henholdsvis det offentlige og det private rommet (Arendt, 1996:16). Med utgangspunkt i Arendts kritikk trekker jeg en linje til dagens mangfoldige samfunn og stiller følgende spørsmål; Fører en utviskelse av skillet mellom det offentlige og private rom til at også grensene for ulike sosiale kontekster eller handlingsrom fremstår som mer diffuse for individene? Og på hvilken måte påvirker dette individets mulighet og evne til å reflektere og foreta valg innenfor de ulike handlingsrommene?

I denne avhandlingen behandler jeg problemstillingen på et generelt og overordnet nivå. Hovedfokuset er rettet mot handlingsrommet, det potensialet det uttrykker, samt dets disiplin og ikke det enkelte individets forutsetninge for å utvikle sitt individuelle potensial i de ulike handlingsrommene. Dette innebærer at jeg ikke går inn på det enkelte menneskets individuelle forutsetninger til å forholde seg til de ulike handlingsrommenes disiplin. Dette krever en nøye balansegang fordi også individene, om enn i ulik grad, er med på å etablere, prege, formidle og definere handlingsrommenes uttrykk. Jeg vil argumentere for at det enkelte handlingsrom med dets unike disiplin danner et utgangspunkt eller ramme for individets tenkning, handling, læring og utvikling.

I kapittel to tar jeg for meg begrepene disiplin, handlingsrom og handlingsrommets potensial, som er de mest sentrale begrepene i denne avhandlingen. Jeg har valgt å ta utgangspunkt i teori av filosofene Hannah Arendt og Michel Foucault. Disse to forfatterne representerer et utvalg teorier som på ulik måte berører, belyser og utdyper og ovennevnte begreper. Deres innfallsvinkel og teorier gir uttrykk for både ulike, sammenfallende og supplerende tanker, og utgjør et interessant og rikt utgangspunkt for avhandlingens videre diskusjon. På bakgrunn av redegjørelsen av disiplin, handlingsrom og handlingsrommets potensial fremlegger jeg en definisjon av begrepene.

I kapittel tre stiller jeg spørsmålet: “Skaper disiplinen føyelige mennesker?” Jeg vil argumentere for at det er en form for disiplin i samtlige handlingsrom. Goffmann hevder at det selv i de minste og ubetydeligste sosiale møter og situasjoner mellom mennesker eksisterer en regulert orden, forskjellige typer av regler og strukturer (Hviid Jacobsen/Kristiansen, 2002:179). Foucault føyelighetsbegrep refererer til den føyelige kroppen som et resultat av stadig underkuelse og eksersis gjennom disiplinen, og jeg diskuterer i hvilken grad mennesket er seg disiplinen bevisst, hvordan individet forholder seg til den, og i hvilken grad disiplinen påvirker menneskets mulighet til å handle og til å velge. For å bygge opp under denne argumentasjonen trekker jeg blant annet inn Berger og Luckmanns teorier om institusjonalisering og reifisering. Deres begreper og teorier bidrar med et interessant perspektiv i denne diskusjonen.

For å utdype og konkretisere avhandlingens tema og problemstilling, tar jeg i **kapittel fire** for meg et “virkelig” handlingsrom og dets disiplin. Her ser jeg på hvilke muligheter og begrensninger som uttrykkes gjennom handlingsrommets disiplin og hvilket potensial handlingsrommet “gir”. Jeg har valgt å ta for meg *scenekunstens handlingsrom* fordi jeg synes det er spennende å “se” på et handlingsrom som de fleste tradisjonelt sett ikke forbinder med disiplin, men kanskje heller mer som “fri flyt av kreativitet”. For å få en best mulig fremstilling av dette rommet og samtidig underbygge avhandlingens problemstilling har jeg valgt å foreta et intervju med en regissør. Intervjuet vil komplettere annen teori og vil ikke benyttes som empirisk gyldig fremstilling av handlingsrommet og dets disiplin, men som en subjektiv opplevelse, eller en narrativ for å formidle scenekunstens handlingsrom på en best mulig måte. I dette kapittelet vil jeg argumentere for at det i et hvert handlingsrom uttrykkes både muligheter og begrensninger. Samtidig har også alle handlingsrom en standard eller kriterium for hva som er akseptert eller anses som gyldig. I min tilnærming til scenekunstens handlingsrom tar jeg utgangspunkt i en modell¹ bestående av fire trinn eller punkter. Fremgangsmåten blir utførlig presentert i dette kapittelet.

Avslutningsvis, i kapittel fem, ser jeg på hvordan avhandlingens diskusjoner har bidratt til å belyse og utdype min problemstilling og avhandlingens tema. Jeg vil ha fokus på viktigheten av at individet er seg bevisst og reflekterer over de begrensninger

---

¹ Modellen viser til en fremgangsmåte som består av fire punkter. Den er utarbeidet i den hensikt å “avdekke” et handlingsroms potensial.

og de muligheter som uttrykkes gjennom et handlingsroms disiplin. Om det er slik at de ulike handlingsrommenes disiplin kan forstås som et utgangspunkt for individets forståelseshorisont viser det nødvendigheten av å kjenne dens betingelser.

1.1. Metode- og teorivalg

I denne avhandlingen tar jeg utgangspunkt i både teori og empiri for å underbygge, diskutere og belyse oppgavens tema, hovedbegreper og problemstilling.

I avhandlingens første del (kapittel 2 og 3) har jeg valgt en teoretisk tilnærming til min diskusjon av avhandlingens hovedbegreper; *disiplin, handlingsrom og handlingsrommets potensial*. Nevnte begreper danner det teoretiske utgangspunktet som denne avhandlingen er bygget på. Mine hovedkilder i denne diskusjonen er Hannah Arendt og Michel Foucault. Peter L. Berger og Thomas Luckmann og Pierre Bourdieu. bidrar også med relevant faglitteratur i denne sammenheng.

Til min presentasjon og diskusjon av et konkret handlingsroms potensial – representert gjennom teaterkunstens handlingsrom – har jeg valgt en kvalitativ fremgangsmåte. Et intervju med en regissør danner bakteppet for min tilnærming til, og diskusjon av, dette handlingsrommet potensial. I tillegg utgjør Erving Goffmans teorier, med utgangspunkt i hans teatermetafor, et sentralt bidrag i denne diskusjonen. Utgangspunktet til denne diskusjonen er en firetrinns modell. Intervjuets spørsmål er utarbeidet med bakgrunn i modellens fire punkter. Hensikten er å definere handlingsrommets disiplin, dets kriterier og standarder, samt dets muligheter og begrensninger, for til slutt å kunne “avdekke” handlingsrommets potensial.

2. DISIPLIN, HANDLINGSROM, OG HANDLINGSROMMETS POTENSIAL

Handlingsrom og disiplin er hovedbegreper i denne teksten. I dette kapittelet ser jeg på ulike sider, nyanser og innfallsvinkler ved disse begrepene. For å etablere et grunnlag

for å kunne definere, belyse og diskutere begrepene har jeg valgt å ta utgangspunkt i et utdrag av litteratur av Michel Foucault og Hannah Arendt. Foucault og Arendt representerer et utvalg teorier som på ulike måte berører og avdekker ulike perspektiver ved begrepene disiplin, handlingsrom og handlingsrommets potensial. Definisjoner på nevnte begreper presenteres i slutten av dette kapitlet. Mitt foreløpige utgangspunkt er som jeg nevnte innledningsvis, at handlingsrommet utgjør forskjellige sosiale “rom” eller kontekster hvor ulike individer har en relasjon til hverandre. Disiplin forstås som forskjellige forutsetninger, kriterier og relasjoner som er til stede i det enkelte handlingsrom.

Jeg har valgt ovennevnte filosofer fordi jeg mener at deres litterære bidrag og tenkning både belyser, utdyper og vektlegger viktige og ulike aspekter og nyanser ved hovedbegrepene denne oppgaven er konsentrert om. I tillegg finner jeg deres tanker veldig aktuelle for den virkelighet vi står overfor i dagens samfunn. Samtidig både utfordrer og inspirerer de meg som leser. Forfatterne jeg har valgt representerer ulike retninger innenfor filosofien. Jeg finner deler av deres teorier sammenfallende, noen er motstridende, mens andre igjen er supplerende. Dette kommer jeg tilbake til senere i teksten. Arendt og Foucault utgjør min teoretiske plattform og som et hele mener jeg at de bidrar til en interessant og mangfoldig forståelse og redegjørelse av oppgavens sentrale begreper.

2.1. Avgrensning

Disiplin er et begrep med flere ulike betydninger. De vanligste forståelsene av begrepet kan overføres til ulike vitenskapsgrener, som for eksempel geometri og filosofi. Disiplin kan også relateres til lydighet, eller det å holde orden på noe eller noen. I denne oppgaven knytter jeg disiplinbegrepet opp mot det å holde orden, det vil si de ulike strukturene, rammene og forutsetningene menneskene forholder seg til i forskjellige sosiale settinger. Vi finner ulike typer disiplin; både skjult og ikke skjult. Denne avhandlingen omfatter begge formene og er et tema jeg kommer tilbake til senere i kapitlet.

I en avhandling som omhandler disiplinbegrepet vil det være nærliggende å trekke inn og diskutere begrepet **makt**¹. Disse to begrepene har klare referanser til hverandre både som begrep og fenomen. Jeg har likevel valgt ikke å ta for meg maktbegrepet i denne oppgaven. Jeg er inneforstått med at makt, både synlig og usynlig, er nært relatert til og kan uttrykkes gjennom nettopp disiplin. Både Arendt og Foucault er opptatt av hvor og hvordan makt fremtrer og utøves. Mitt fokus er imidlertid å se på hvilken funksjon disiplinen har i handlingsrommene. Jeg ønsker ikke å diskutere og avdekke de eventuelle bakenforliggende motiver eller hensikter i forhold til maktdimensjonen, som kan uttrykkes gjennom disiplinen. Denne beslutningen har også sammenheng med at jeg har valgt å ha et overordnet og ikke et individperspektiv i denne oppgaven.

Et annet begrep som også blir knyttet til disiplin er **straff**. Om individet ikke overholder disiplinen i et handlingsrom kan konsekvensen være at det utsettes for ulike sanksjoner og/eller straffetiltak. I denne oppgaven har jeg imidlertid valgt å ikke diskutere sammenhengen mellom disiplin og straff. Temaet i seg selv er meget interessant, men vil være for omfattende å gjøre rede for i denne oppgaven. **Frihet** er også et aktuelt begrep og tema innenfor diskusjonen av handlingsrommet som fenomen. Og spesielt i Arendt filosofi er dette et stadig tilbakevendende tema. For Arendt er frihet nært knyttet opp til handling. Det er når mennesket handler at det samtidig realiserer sin frihet. Frihet er altså ikke noe man automatisk får når man blir født, eller blir gitt oss av andre, men snarere en mulighet til å igangsette en ny begynnelse (en handling). Denne erkjennelsen legger jeg til grunn for min videre diskusjon, men har valgt å ikke utdype selve frihetsbegrepet ytterligere da også dette temaet er så omfattende at det utgjør en masteroppgave i seg selv.

I følge Weber foregår det alltid og overalt, bevisste og ubevisste utvalg av enkelte sider i en sak, eller ved det som skjer. Han sier videre at de verdioppfatningene, både bevisste og ubevisste, tekstens forfatter møter stoffet med, preger hans videre valg (Weber, 1990:191). Avgrensningene ovenfor er valg og overveininger jeg har gjort meg i forhold til både mine interesser, min kunnskap om temaet og råd fra veileder og andre

---

¹ Jeg anser maktfenomenet for å være nært relatert til individets, som enkeltperson eller gruppe, synlige eller skjulte motiver, ønsker og hensikter, men har samtidig valgt så ikke diskutere ytterligere årsakssammenheng med hensyn til dette fenomenet i denne avhandlingen.

utenforstående. Noen valg har vært enkle, andre mer utfordrende. Felles for dem er at det er bevisste og gjennomtenkte valg som jeg har foretatt med utgangspunkt i et ønske om å produsere en så god oppgave som mulig. Jeg synes det er viktig å være seg bevisst at en oppgaves avgrensning ikke stopper her. Om vi kan kalle avgrensningene ovenfor for oppgavens bevisste avgrensninger, er det vel naturlig at vi samtidig erkjenner at det underveis i en skriveprosess av en masteroppgave blir tatt en rekke ubevisste vurderinger og valg som også fører til avgrensninger. Også disse kan ha sitt utspring i interesse, kunnskap og tilbakemeldinger. Felles for dem er at de ikke alltid er like synlige og klare som de definerte avgrensningene. Muligens trer de tydeligere frem på et senere tidspunkt, enten i selve språket i oppgaven, for andre lesere, eller for oss selv. Uansett er også de med på å sette sitt preg både på oppgavens form og innhold gjennom de vurderingene og valgene som blir tatt underveis.

I dette kapittelet skal jeg, som nevnt ovenfor, etablere en teoretisk plattform som jeg skal benytte til å diskutere min problemstilling. Ved å ta utgangspunkt i ovennevnte filosofer fremstilling og redegjørelse av oppgavens kjernebegreper, og samtidig benytte deres teorier som både underbyggende, supplerende og kritiske i forhold til hverandre er målet mitt å skape et dynamisk handlingsrom jeg kan holde diskusjonen i. Jeg har valgt å først ta for meg Foucault og hans litteratur. Da jeg i stor grad bygger både min forståelse og bruk av disiplinbegrepet nettopp på Foucaults fremstilling av dette begrepet var det et naturlig valg å begynne med ham. Samtidig må jeg innrømme at det for meg ikke var en lett start å ta fatt på Foucaults teorier og begreper først. Han er ikke alltid like lett ”å fange opp”, og er den av de filosofene jeg har valgt å bygge denne oppgaven på, som utfordrer både mine egne grenser og forståelse mest. Forøvrig er derfor en start med Foucault helt i tråd med denne oppgavens tittel.

2.2. Michel Foucault

Foucault regnes for å være en kritisk filosof og hans tanker, teorier, metoder og forfatterskap er omfattende og allsidig. Sentrale begreper i hans politiske og filosofiske tekster er blant annet rasjonalitet, makt, straff, sannhet, subjektivitet, seksualitet, galskap, og disiplin - hvor maktperspektivet går som en rød tråd gjennom hele hans forfatterskap. Foucault hevder at alt er historisk og at alt er ”merket” av makt (Sandmo,

2005). Han er opptatt av å se og belyse fenomener i et historisk perspektiv og søker å finne frem til den historiske opprinnelsen til for eksempel pågående samfunnsdiskurser. Denne prosessen som dreier seg om å analysere og avdekke den historiske relasjonen mellom sannhet, kunnskap og makt kalles genealogi (Danaher, m.fl., 2000:xi). Genealogi utdypes ikke nærmere her i denne oppgaven, men jeg finner det naturlig å ta det med som bakgrunnsinformasjon med hensyn til Foucaults metodiske utgangspunkt. Gjennom sin genealogiske tilnærming ønsker han å gi sine lesere et kritisk verktøy så de kan forstå hvordan deres samtid og virkelighet har blitt påvirket av historiske strukturer, krefter og hendelser (Danaher, m.fl., 2000:115).

”I would like my books to be a kind of tool-box which others can rummage through to find a tool which they can use however they wish in their own area... I would like the little volume that I want to write on disciplinary systems to be useful to an educator, a warden, a magistrate, a conscientious objector. I don't write for an audience, I write for users, not readers (Foucault sitert fra http://en.wikipedia.org/wiki/Michel_Foucault#Criticisms_of_Foucault)

Foucaults ”verktøyseske” har et både innholdsrikt og til tider meget komplisert, men samtidig også et utrolig interessant innhold. Jeg har valgt å trekke ut begrepene disiplin og diskurs av ”verktøysesken” hans. Disiplin har jeg valgt fordi det er et av oppgavens hovedbegreper, mens diskurs, i Foucaults tekster; ”...is used to describe a language in action – the ideas and statements that allow us to make sense of and ”see” things.” (Danaher, m.fl., 2000:X).

Innledningsvis nevnte jeg at det, etter min mening, eksisterer en form for disiplin i samtlige handlingsrom, eller sosiale kontekster hvor individer samhandler. Mitt utgangspunkt er for det første å se om jeg finner støtte og belegg, eller et motstridende syn for dette utsagnet i Foucaults litteratur. Jeg ser videre på i hvilken grad Foucaults fremstillinger og diskusjoner av disiplin og diskurs bidrar til å utdype min egen tolkning og forståelse av disiplin, handlingsrom og handlingsrommets disiplin, med hovedfokus på disiplin. Mitt utgangspunkt for den følgende redegjørelsen er Foucaults bok ”Overvåkning og straff” (Foucault, 2001), når ikke annet er nevnt.

2.2.1. Disiplin

Jeg har valgt å begynne med å presentere disiplin fordi det var det første begrepet jeg valgte som et sentralt tema og element i min avhandling og problemstilling. Disiplinens

mange ”ansikter” og uttrykk er fascinerende, og jeg ønsker å se nærmere på hvordan den påvirker individene både bevisst og ubevisst. Hvordan kan den beskrives, hvor befinner den seg og hva gjør den med individene? Vil disiplinen alltid være negativt styrende og begrense individets handlinger, eller vil den også kunne fremstå som et utgangspunkt som gir mennesket et potensial til å definere og realisere sine muligheter? Da disiplin også er et sentralt tema og begrep i Foucaults forfatterskap er det, som nevnt tidligere, naturlig å ta fatt på ham og hans teorier først. Selv om jeg tidligere i dette kapittelet har avgrenset denne oppgaven til ikke å omfatte maktbegrepet vil det ikke være riktig å unnlate å nevne at Foucault knytter disiplin opp mot maktperspektivet. Til tross for at Foucault gjør denne koblingen mellom makt og disiplin velger jeg imidlertid her kun å konsentrere meg om hvordan han redegjør for disiplin som fenomen og de konsekvenser den kan føre til og ikke bakenforliggende motiver for utviklingen og bruken av disiplinen. Det valget kan synes problematisk, men jeg velger å la det være en utfordring da jeg ikke finner denne avgrensningen urimelig, men heller i tråd med hans egne ønsker og intensjoner om hvordan hans teorier skulle kunne brukes.

Hva sier så Foucault om disiplin? Hva består disiplinen av, hvor finner man den og hvordan påvirker den individene? Disiplinen knytter han først og fremst opp mot ulike institusjoner, og er spesielt opptatt av dens form og uttrykk i institusjoner som klosteret, fengselsvesenet, skolen og sykehuset. Da dette er en pedagogisk masteroppgave vil jeg først og fremst belage meg på å hente mine eksempler fra skolen som institusjon. Foucault sier videre at disiplinens første store tiltak er å lage ”levende tablåer” som skal omgjøre noe uryddig, unyttig eller farlig til noe ordnet (Foucault, 2001:136). Det dreier seg om å organisere mangfoldet, å skaffe seg et instrument for å få oversikt slikt at man kan gi mangfoldet en orden gjennom å benytte seg av ulike taktikker og teknikker. For Foucault var det også viktig å se på disiplinens utvikling gjennom et historisk perspektiv for å se om disiplinens metoder og teknikker har endret sin form og / eller innhold gjennom de ulike historiske tidsaldrene.

2.2.2. Disiplinens to ansikter; blokaden og panoptismen

Disiplinens historiske utvikling – fra negativ til positiv funksjon

Foucault var opptatt av å se og forstå disiplinens utvikling, uttrykk og hensikt i et historisk perspektiv og mener at disiplinens funksjon endret seg i løpet av det 17. og 18.

århundre. En generell, tiltagende utbredelse av disiplinære virkemidler i den perioden, i tillegg til en økning av antall disiplinære institusjoner, førte til at disiplinære metoder ble mer allment utbredt i samfunnet. En endring som igjen førte til en overgang fra den lukkede disiplinen, eller blokaden, til panoptismen. Blokaden, eller den negative disiplinen hadde først og fremst hatt som mål å etablere og holde disiplin innenfor et avgrenset område. Den fungerte på sett og vis som en salgs sosial karantene. Hensikten var å isolere og nøytralisere det som skapte uro og det man oppfattet som farer. Panoptismen derimot er en form for overvåkning, en metode eller teknikk som gjør det mulig for få å ha oversikt over mange.

Fengselet er et godt eksempel i denne sammenheng. Overgangen fra blokaden til panoptismen førte til et skifte av disiplinens funksjon fra en negativ til en positiv rolle. Fra å ha som primær oppgave å isolere og hindre kaos og motvirke uønsket atferd fikk disiplinen nå som hovedoppgave å øke individenes nytte og høyne deres ferdighetsnivå, både som enkeltindivid og som masse. Foucault hevder at denne endringen av disiplinens form og hensikt førte til at utøvelsen av disiplinteknikkene ikke lenger bare foregikk på bestemte steder, men at den nå ble integrert i individenes kropp (Foucault, 1980:39). Fra å være avgrenset til bestemte rom og områder er disiplinen nå de-instituert. De tidligere omfattende og massive disiplinære metodene oppløses i mer smidige teknikker som lett kan tilpasses andre oppgaver i samfunnet generelt. Foucault henviser til denne historiske endringen av disiplinens form og uttrykk som dannelsen av det disiplinære samfunn.

Hvilke følger får denne endringen av disiplinens uttrykk, form og innhold? Foucault hevder at disiplinen har som mål å skape ro og orden og øke nytteeffekten og individenes ferdighetsnivå. Tablået som ble etablert i det 18. århundre er både en hersketeknikk og en vitenskapelig metode. Det dreide seg om å utvikle et verktøy for få overblikk og herredømme slik at man lettere kunne skape orden i mangfoldet. Disiplinen har i følge Foucault som hovedmål å skape føyelige mennesker (Foucault, 2001:270-271). Hva betyr det at mennesker er føyelige, og er det ensidig negativt? Om disiplinen skaper føyelige mennesker er et spørsmål jeg kommer tilbake til, og diskuterer videre i kapittel to. Nå skal jeg gjøre rede for de ulike teknikkene og metodene Foucault mener at disiplinen tar i bruk.

2.2.3. Disiplinens ulike teknikker

I følge Foucault består disiplin av ulike teknikker og taktikker som benyttes til både å etablere og opprettholde disiplinen. Jeg viser i denne sammenheng til seks ulike metoder; (1) innelukkethet eller innestengning, (2) stedsbestemmelse og funksjonell plassering, (3) klassifikasjon og rangering, (4) normalitet, (5) organisering av tid og (6) synlighet/panoptisme (Foucault, 2001:131–137). I denne prosessen inngår også utvelgelsen, det å velge hva som skal være med og hva som skal velges bort, få oversikt og å skape orden og funksjonalitet. Disiplinen skal danne en bakgrunn, et tablå som skal representere og sette standard for den enkelte institusjon eller det enkelte rommets uttrykk. Kan vi på bakgrunn av dette hevde at disiplin, i Foucaults ”verden”, er et redskap eller metode vi benytter når vi organiserer, definerer og utformer retningslinjer for handlinger i et bestemt handlingsrom? Dreier det seg om å etablere strukturer som skal være retningsgivende og fungere som betingelser og forståelseshorisonter for det enkelte rom? Og er det summen av disse som til sammen utgjør det enkelte rommets uttrykk og som dermed kan forstås som et handlingsroms disiplin? For å få et grunnlag til å besvare av spørsmålene ovenfor og etablere et bilde av disiplinens form og innhold, slik Foucault forstår den, er det nødvendig å se nærmere på noen av de teknikkene Foucault selv mener individene tar i bruk ved etablering og utøvelse av disiplin.

Mitt fokus er å se om det er mulig å trekke en linje fra de ulike disiplinteknikkene Foucault viser til og til det som kan forstås som et handlingsroms ulike rammer, normer og betingelser. I tillegg vil jeg se om disiplinen kun styrer og påvirker individene negativt, eller om den også kan gi individene muligheter i forhold til deres handling, læring og utvikling. I den følgende redegjørelsen av Foucaults disiplinteknikker tar jeg utgangspunkt i hans bok ”Overvåkning og straff” (Foucault, 2001).

1. Innelukkethet / innestengning

Foucault hevder at disiplinen foretar en romlig inndeling av individene. Han hevder videre at disiplinen iblant krever innelukkethet. Det vil si at det spesifiseres, eller avgrenses et sted som er lukket om seg selv, og som er ulikt alle andre steder. Foucault gir eksempler på forskjellige typer innestengning og viser her til både internater og kaserner. Når det gjelder kasernene var hensikten både å berolige innbyggernes sterke

misbilligelse over militærets midlertidige stasjonære tropper, samt å kontrollere soldatenes atferd og hindre desertering (Foucault, 2001:131). Dette viser at det kan være ulike hensyn og ønsker som ligger til grunn for en innestengning. Hensikten med innestengning kan altså være enten at man ønsker å holde andre ute fordi man ønsker å beskytte seg selv, som for eksempel ved bygging av festninger, eller at man stenger inne individer som man ønsker å beskytte seg mot, i for eksempel fengsler. For å kunne lukke inne eller avgrense noe eller noen, kreves det at det er noe å avgrense i forhold til. Det vil si at om noe eller noen er "innenfor" må nødvendigvis noe annet eller noen andre være "utenfor". Gjennom en av disiplinens teknikker ser vi at det kan defineres hva eller hvem som er inkludert og hva eller hvem som er ekskludert fra et bestemt sted, på et bestemt tidspunkt. Et rom kan heller ikke eksistere eller defineres bare ut fra seg selv, men alltid i forhold til andre rom.

Jeg har sammenfallende syn med Foucault med hensyn til at avgrensning er et av disiplinens kjennetegn, men jeg mener at dens rigiditet varierer med hensyn til ulike rom og steder. Avgrensning trenger ikke nødvendigvis kun å omfatte, eller relatere til fysisk avgrensede eller konkrete steder, som tilfelle er når Foucault henviser til ulike institusjoner som blant annet klosteret og skolen. En vennegjeng eller et styre i en bedrift kan utgjøre et handlingsrom som har klare grenser for hvem som er innenfor og hvem som ikke er det.

2. Stedsbestemmelse og funksjonell plassering

Foucault hevder videre at hvert individ skal ha sin faste plass i rommet (Foucault, 2001:132). Uoversiktlige menneskeansamlinger bør analyseres og unngås. Hensikten er å etablere en oversikt over hvem som er til stede, hvem som er fraværende og hvem som kommuniserer med hvem slik at man lettere kan organisere, effektivisere og dra nytte av individene. Her finner jeg det naturlig å vise til Bourdieu og det han omtaler som det fysiske og det sosiale rom. I følge Bourdieu er det fysiske rom definert gjennom posisjonenes gjensidige utvendighet, samtidig som det er en tingliggjøring av det sosiale rom. Han hevder videre at det sosiale rom defineres ved den gjensidige utelukkelsen eller distinksjonen mellom de posisjonene som danner det (Bourdieu, 1999:140). Jeg forstår Bourdieu dit hen at hvert rom er avgrenset og at det i de ulike rommene eksisterer en særegen struktur. Bourdieu hevder også at disiplinen dannes og påvirkes av forholdet eller relasjonen mellom de posisjonene som befinner seg i rommet. Jeg

tolker Bourdieus henvisning til posisjoner i denne sammenheng, til å omfatte både de individene og de strukturene som befinner seg i rommet. For både Foucault og Bourdieu uttrykker det fysiske rommet og individets plassering i det, strukturer som inkorporeres i og påvirker det enkelte individet på flere måter. Foucault vektlegger imidlertid ikke i samme grad som Bourdieu, det relasjonelle forholdet mellom de ulike posisjonene i rommet, det vil si individenes mulighet til selv å kunne påvirke plassering og struktur innenfor det avgrensede rommet de oppholder seg i. Jeg opplever at individets mulighet til utfoldelse, i følge Foucault, er mer begrenset som en konsekvens av de strengt definerte steds- og plasseringsbestemmelsene.

3. Klassifikasjon og rangering

Den plassen man inntar innen en bestemt klassifikasjon bestemmer individets rang, eller plass i en gruppe. Ulike eksamener og prøver i skolen, som for eksempel nasjonale prøver gir lærerne et verktøy til å rangere elevene etter de resultatene de oppnådde. Denne kunnskapen kan læreren benytte når hun for eksempel, skal dele opp elevene i arbeidsgrupper med utgangspunkt i deres kunnskapsnivå. Foucault snakker om lærerens "klassifiserende" blikk. Ved å utvikle et system hvor plasseringen av elevene skulle uttrykke en rekke forskjeller, egenskaper og kunnskapsnivåer kunne læreren omgjøre klasserommet til et levende tablå som lot seg lese på flere ulike måter. Det er ikke bare innenfor skolen vi ser at plasseringen av mennesker sier noe om deres rang i forhold til hverandre. Rettssalen er et annet relevant eksempel i denne sammenheng. Skyberg hevder at rettssalens fysiske struktur kan sees som en samling tegn som kan leses som en slags tekst (Skyberg, 2001:36). De ulike aktørene i rettssalen plasseres i rommet etter rang og betydning. Dommerne sitter gjerne på en opphøyet plattform, det vil si litt hevet over alle andre i rettslokalet. Selv stolene de sitter på har som regel en flottere utsmykning eller utseende enn resten av stolene i rommet. De signaliserer og bekrefter dommernes rang og posisjon i forhold til de andre aktørene i rettssalen.

Bordplasseringer ved formelle (og kanskje også uformelle) middager er et annet eksempel. Vertskapet sitter som regel ved hver sin bordende, eller en annen sentral plassering og har hedersgjestene til bords. Deretter plasseres de andre gjestene ut fra sin sosiale posisjon eller relasjon til vertskapet. Det finnes utallige eksempler på hvordan mennesker bevisst og ubevisst – åpent og skjult – både klassifiserer og rangerer andre på grunnlag av ulike egenskaper og prestasjoner. Og ikke minst hvordan individet

benytter denne erfaringen, eller kunnskapen som utgangspunkt i sin videre vurdering og ”plassering” av de samme menneskene. Durkheim hevder at et samfunn kun er mulig hvis individene og tingene det består av er klassifisert i forhold til hverandre. Han hevder videre at samfunnet forutsetter en bevisst organisering av seg selv som overføres til rommet som samfunnet strekker seg ut i (Durkheim, 1990:203).

Klassifisering er en av de disiplinteknikkene Foucault presenterer jeg finner mest interessante. Er det slik at individene etablerer hierarkier i de ulike handlingsrommene de befinner seg i fordi det gir dem muligheten til både å plassere andre og samtidig definere sin egen plass i rommet? Om dette medfører riktighet vil det være grunnlag for å stille et spørsmålstegn ved om individene til en hver tid evner å være kritiske i forhold til de kriteriene og de verktøyene de benytter seg av og legger til grunn for sin klassifisering og rangering av andre mennesker. Hvem etablerer kriteriene og hvordan opprettholdes de? I følge Foucault er teknikken (klassifisering og rangering) og hensikten (skape orden) den samme i de ulike institusjonene, mens innholdet (eksamener, psykologiske tester, fysiske egenskaper etc) varierer avhengig av hva slags institusjon (skole, fengsel, osv.) eller situasjon det dreier seg om.

Jeg er enig med Foucault at forskjellige klassifiserings- og rangeringsmetoder representerer en av ulike disiplinens teknikker, i forhold til det å kunne bedømme og ”plassere” andre mennesker. Etter min mening inneholder samtlige handlingsrom normer eller kriterier som legges til grunn når vi foretar, bevisste eller ubevisste vurderinger og rangeringer både av de som befinner seg i rommet og de som er utenfor det enkelte rom. Nettopp ønsket om å kunne skille de som er innenfor fra de som er utenfor er en av årsakene til at vi benytter oss av denne teknikken. Dette bringer oss over på den neste av Foucaults disiplinteknikker, normalitet.

4. Normalitet (-ens dommere)

Foucault hevder at ”normalitetens dommere er til stede overalt” (Foucault 2001:xlII). Hva mener han med dette? Foucault hevder videre at bedømmingen av hva som er normalt og hva som ikke anses for å være normalt skjer hele tiden i hele samfunnet. Å vurdere menneskers egenskaper i lys av om de er normale, eller ikke er spesielt aktuelt innenfor ulike institusjoner som sykehus, psykiatriske klinikker, skoler og fengsler. Normalitet er en standard som brukes til å kvalifisere eller diskvalifisere mennesker som

et egnet eller et ikke egnet medlem innenfor ulike sosiale settinger. Å bli kvalifisert eller diskvalifisert, eller selv å være den som kvalifiserer eller diskvalifiserer andre mennesker enten som verdige medlemmer i det sosiale fellesskapet, eller som medlemmer i et kollegium er prosesser mennesket kontinuerlig er en del av. Individer måler og bedømmer både andre og seg selv, og blir selv bedømt ut fra bestemte kriterier. Dette kan omfatte alt fra mentale og fysiske egenskaper til seksuelle preferanser og holdninger og verdier (Danaher, m.fl., 2000:60-61). Kriteriene individet bedømmer ut fra kan variere. Ulike grupper, skoler, organisasjoner etc, kan legge ulike forutsetninger og kriterier til grunn for sin vurdering. Behovet for å vurdere andre gjennom en norm om hva som er normalt eller ikke normalt er en av den ”moderne” disiplinens teknikker. Tidligere ble en persons handlinger i rettslig sammenheng vel å merke, kun bedømt ut i fra om de var lovlige eller ikke (<http://plato.stanford.edu/entries/foucault>). Hva sier behovet om denne ideen for normalisering oss? Dreier det seg om å etablere regler for å kunne stemple eller utstøte individer i ulike situasjoner, og gir disiplinen oss et ”redskap” vi kan benytte til å gjennomføre denne prosessen?

Finnes det et universelt kriterium for hva som er normalt og hva som ikke er det? Antakeligvis ikke. Durkheim hevder at det til en hver tid, i alle samfunn vil eksistere idealer for blant annet akseptert atferd, og at disse vil endre seg over tid (Durkheim, 1956:70-76). Det vil si at noe som anses for normal atferd i en kultur ikke nødvendigvis vil betraktes som akseptabelt i en annen kultur. I tillegg vil tidsaspektet spille inn. Idealene endres i takt med samfunnets utvikling. Denne konklusjonen kan trekkes ned på et samfunnsmessig mikronivå. Atferd og holdninger som anses som normale og gode i et sosialt miljø vil ikke alltid betraktes som akseptable i andre miljøer. Begrepet normalitet kan ikke, som flere andre begreper, stå alene. Når individet skal bedømme eller uttale seg om normalitet er det alltid i forhold til det som ikke anses som normalt. Dette er vurderinger vi foretar oss både bevisst og ubevisst. Etter min mening er det ikke selve vurderingsprosessen i seg selv som er problematisk, men derimot i hvilken grad individenes bevissthet og refleksjonsevne rundt normalitetens kriteriegrunnlag er til stede.

5. Organisering av tid

Å bruke tiden, å foreta inndelinger av, og å lage rytmer og rutiner er en gammel tradisjon som føres tilbake til klostrene. I følge Foucault var munkefellesskapet det første som etablerte og fulgte strenge timeplaner. Denne skikken spredte seg imidlertid raskt til andre institusjoner. Bruk av tiden dreier seg stort sett om tre elementer. Disse elementene omfatter følgende områder; å foreta ulike inndelinger av individer, det vil si å bestemme hvem som skal være hvor til de ulike tidspunktene, å la menneskene utføre bestemte gjøremål til bestemte tider, og å etablere rytmer, det vil si å foreta bestemte oppdelinger av tiden. Det er ikke vanskelig å finne eksempler på denne teknikken. Skolen fremstår som en naturlig representant i denne sammenheng; Ulike klasser befinner seg på bestemte steder på skolens områder til bestemte tider. Elevenes skoledag består av forskjellige fag og aktiviteter, som norsk, gymnastikk og friminutter. Timeplaner utarbeides og regulerer elevenes bruk av tiden til de ulike gjøremålene. Den sier noe om hvilke klasser som skal være i de ulike klasserommene, hva de skal gjøre og hvor lang tid de har til disposisjon til de ulike aktivitetene de skal gjennomføre. Ved å bruke tiden til å organisere skoledagen på denne måten, etableres det rammer og strukturer elever og lærere må forholde seg til.

Hensikten er å skape oversikt, stabilitet og orden. Skoledagen skal organiseres slik at den tilrettelegges for elevenes læring og utvikling på en så optimal måte som mulig. Så kan man spørre seg om en slik forholdsvis ”låst” ramme virkelig er den optimale og eneste løsningen å strukturere dagen på for både elever og lærere. Kan det være slik at skolens organisering av tiden, som vi må anta har sitt utgangspunkt i de beste intensjoner, også kan bidra til å hemme og begrense elevenes og lærernes læring, utvikling og arbeid? Er det for mye disiplin i skolen? Foucault snakker om at mennesker påføres en kollektiv og obligatorisk rytme utenfra når tidsreguleringen og tidsinndelingen blir for detaljert og spesifisert (Foucault, 2001.140). Bruken av tid reiser her et særskilt problem eller utfordring; nemlig, i dette tilfellet, forholdet mellom den enkelte elev og resten av klassen/skolen. I hvilken grad er det mulig å ta tilstrekkelig hensyn til hver elevs individuelle behov, når tidsreguleringen for klassen som helhet blir så detaljert og strukturert?

Jeg deler Foucaults syn i forhold til hans fremstilling av bruken av tid som en av disiplinens fremste teknikker når det gjelder kontroll og organisering av individenes aktiviteter. Mennesket vil aldri kunne unnsnippe tidsreguleringen. I samtlige

handlingsrom vil det alltid ligge noen rammer og premisser til grunn for når og hvor ulike aktiviteter og handlinger skal gjennomføres. Jeg tror at det fører til både positive og i noen tilfeller negative konsekvenser. Positive fordi det blant annet sikrer en trygghet og stabilitet, som er et godt utgangspunkt for læring. Negativt fordi det kan hemme fleksibilitet, kreativitet og nytenkning når de oppleves for rigide.

6. Synlighet / panoptismen

Panoptismen er en teknikk som gjør det mulig for noen få og ha oversikt over mange. Gjennom arkitektoniske grep ble bygninger (institusjoner) bygget slik at de som ble og blir overvåket ikke selv hadde mulighet til å vite når de blir holdt under oppsikt. La oss ta et eksempel fra fengselet; Fra å være fjernet og plassert utenfor syne ble fangene i fengslene organisert slik at fangevokterne til en hver tid hadde mulighet til å se og overvåke dem uten selv å være synlige for fangene. Dette ble gjort mulig ved at det ble bygge et tårn sentralt plassert innenfor fengslets område. Fra dette tårnet kunne samtlige celler og fanger observeres uten at de selv kunne vite om de ble iaktatt eller ikke. Cellene var også bygget slik at fangene verken kunne kommunisere med medfanger eller se sine fangevoktere (Danaher, m.fl., 2000:53-54).

I våre dager er bruken av overvåkningskameraer en god illustrasjon på dette fenomenet med hensyn til overvåkningsfaktoren. Ved bruk av kameraer gis det en mulighet til å få oversikt over store menneskemasser. I mange tilfeller er ikke individene selv klar over at de blir observert. Vi finner også noe av den samme arkitektoniske strukturen innenfor skolen. Ved hjelp av skillevegger og avlukker kan hver elev/student plasseres slik at de ikke får mulighet til å forstyrre hverandre i arbeidet. Samtidig som dette arkitektoniske grepet gir lærerne en god oversikt elevene, deres aktiviteter og prestasjoner.

Panoptismen er altså et system eller en teknikk som kan benyttes når det er behov for at et lite antall individer skal observere, eller ha oversikt over et stort antall individer og fortrinnsvis når individene som blir observert ikke har kontakt med hverandre. Er dette en struktur, eller fremgangsmåte vi kan finne i andre settinger og handlingsrom enn de Foucault henviser til?

Etter min mening kan vi også overføre panoptismens prinsipper til forskjellige situasjoner eller handlingsrom hvor ikke den fysiske, arkitektoniske strukturen er til stede. La oss ta en salgsavdeling i en bedrift som eksempel; Lederen i avdelingen har

ansvar for ti selgere som for det meste av tiden er ute blant bedriftens kunder. Gjennom jevnlig rapporteringsrutiner vedrørende blant annet booking og gjennomføring av kundemøter, tilbakemeldingsskjemaer fra kunder og statistikker over salgs- og budsjettresultater får lederen oversikt over selgernes program (hvor de befinner seg), samt deres aktivitets- og prestasjonsnivå. Hver selgers bevegelser og resultater er individuelle og isolert fra de andre selgerne, men til enhver tid synlige for lederen. Lederen kan analysere, sammenligne og anvende informasjonen hun får til å avdekke uregelmessigheter, avvik og den enkeltes ferdighet, både i forhold til eget budsjett og i forhold til de andres. Ved å sørge for å ha en oversikt over individenes bevegelser i rommet kan lederen gå inn og regulere, kontrollere og korrigere deres aktiviteter. I hvilken grad kan vi si at dette er en positiv eller en negativ funksjon?

Foucault hevder at det er mulig å bruke det panoptiske skjema hver gang man skal pålegge en gruppe individer en oppgave eller bestemt atferdsmåte (Foucault, 2001:184). Han hevder videre at den har en stor fremtid foran seg og at den vil få en stadig økende utbredelse i samfunnet. Panoptismen sørger for at individene har et effektivt system som utnytter de kreftene og ressursene som er til stede. Disiplinen uttrykkes ikke gjennom ytre, rigid tvang, men er til stede i de strukturene og plasseringene rommets arkitektur etablerer. Foucault sier videre at selv om panoptismen i noen tilfeller kan være lukket skal den allikevel være tilgjengelig. Det vil si at andre utenfra skal kunne ha tilgang til vaktårnet i fengslet, til lærernes notater over den enkelte elev og avdelingslederens mottatte informasjon. På den måten vil det være mulig å kontrollere dette disiplinære virkemiddelet. Både fordi det åpner opp for innsyn og kritiske spørsmål utenfra, og fordi at vokterne, lærerne og avdelingslederne vet at de ikke er "enerådende" i sin rolle. Så kan man spørre om det er slik det fungerer i praksis. Betrakter menneskene de ulike rommene og andres roller og funksjoner med kritisk blikk, eller fanges de av strukturene og faller til ro på "sin" plass i det store panoptiske hierarkiet? Her er det ikke et entydig svar, men det er opplagt at panoptismen bærer i seg elementer som både kan gi negative og positive effekter. Den kan samtidig utgjøre en trussel om muligheten for innsyn og tilgjengelighet utenfra begrenses.

2.2.4. Hva uttrykker Foucaults disiplinteknikker?

Hvilket inntrykk skaper Foucaults fremstilling av de ulike disiplinære teknikkene og metodene som er presentert ovenfor? Er det grunnlag for å påstå at han mener at disiplinen ensidig er et negativt fenomen? Det kan i mange tilfeller synes som om dette er tilfelle. Foucault viser til eksempler hvor disiplinen, som metode eller teknikk blir benyttet til å oppnå herredømme over andre individer, både i institusjoner og i samfunnet generelt. I denne sammenheng blir det hevdet at det fører til negative virkninger og at herredømmet utelukker, undertrykker, fortrenger, abstraherer, forkler og skjuler. Men, hevder Foucault, dette er ikke det hele og fullstendige bildet. Disiplinen fører også til produktivitet og frembringer noe reelt og frembringer emneområder og sannhetsritualer. Jeg viste i innledningen i dette kapittelet til det faktum at disiplin for Foucault, har nær sammenheng med maktperspektivet. Foucault mener forøvrig at makt er desentralisert og dynamisk og tilstedeværende i alle sosiale relasjoner (Foucault, 2001:5).

Min opplevelse av Foucaults presentasjon av disiplin samsvarer med hans syn på makt. Disiplinen er tilstede i større eller mindre grad i alle sosiale relasjoner, i institusjoner og i samfunnet generelt. De disiplinære teknikkenes uttrykk kan variere – men de vil alltid eksistere i en eller annen form. Gitt at individet alltid er omgitt av disiplin kan man anta at det i større eller mindre grad – bevisst og ubevisst - blir påvirket av dens innhold og uttrykk. Dette er igjen med på å etablere og forme den forståelseshorisonten individet møter, forstår og opplever verden rundt seg ut fra. For å utdype dette temaet nærmere er det hensiktsmessig å trekke inn Foucaults diskursbegrep.

2.2.5. *Diskurs*

I hvilken grad uttrykker diskursen handlingsrommets disiplin og hvordan påvirker diskursen handlingsrommets potensial? Disse spørsmålene er utgangspunktet når jeg nå ser nærmere på Foucaults diskursbegrep. Min intensjon er å se på diskursens rolle i forhold til disiplinen og handlingsrommets potensial og ikke å gjennomføre en omfattende diskusjon av diskurs som begrep og fenomen. Generelt kan diskurser forstås som et slags språk som representerer ulike ideer og utsagn som uttrykker for eksempel en institusjons verdier. Foucault knytter dette opp mot individers språk, det vil si de ideene og utsagn (statements) vi forstår vår verden ut fra (Danaher, m.fl., 2000:x). Han hevder at våre tanker og handlinger er påvirket og til en viss grad styrt av forskjellige,

pågående diskurser (Danaher, m.fl., 2000:31). Mener Foucault at diskursen utgjør et bakteppe for vår forståelse av verden rundt oss, og at individenes virkelighetsforståelse har sitt utgangspunkt i den diskursen som til enhver tid omgir dem i de rommene de befinner seg i?

Foucault hevder at det foregår en diskursproduksjon i ethvert samfunn og at disiplinen fungerer som et kontrollprinsipp for denne produksjonen. Diskursen blir både kontrollert, sortert og organisert ut fra en mengde ulike prosedyrer. Disse har endret form og vært gjenstand for variasjoner gjennom påvirkning fra blant annet ulike tidsepoker og samfunnsmessige strukturer. Prosedyrene Foucault sikter til i denne sammenheng er ulike systemer for utelukkelse, begrensning og tilegnelse (Foucault, 1999:9-15). I den følgende fremstillingen av nevnte prosedyrer tar jeg utgangspunkt i Foucaults bok ”Diskursens orden” (Foucault, 1999).

Diskursens eksterne prosedyrer

Når det gjelder eksterne prosedyrer refererer Foucault til tre utelukkelsessystemer som rammer og påvirker diskursen, nemlig den forbudte tale, galskapens skille og viljen til sannhet. Den forbudte tale viser til at det alltid vil være ting man ikke har rett til å si, ting man ikke kan ta opp i de forskjellige sammenhenger og at ikke hvem som helst kan ytre seg om hva som helst. Galskapens skille refererer til motsetningen mellom fornuft og galskap. Hva skal anses som troverdig og betydningsfullt nok til at det er verdt å lytte til? Jeg finner det her naturlig å trekke en parallell til en av de disiplinteknikkene jeg gjorde rede for i avsnittet om disiplin, – normalitet. Her er det interessant å stille spørsmål ved hvem og hva som setter premissene og kriteriene for hva som skal anses som troverdig og betydningsfullt i de ulike sammenheng, i de ulike handlingsrommene. Jakten på sannhet, eller viljen til sannhet er en kraft og søken som har motivert og fascinert mennesker til alle tider. Den støtter seg på et historisk og institusjonelt grunnlag og griper inn i de fleste områder i vårt samfunn – alt fra vitenskap til hverdagens trivialiteter. Foucault hevder at endringen i oppfattelsen av om sannheten er selve diskursens form, det vil si det diskursen er i seg selv, eller om sannheten er diskursens mening, det vil si dens objekt representerer et historisk konstituert skille (Foucault, 1999:12). Sannhet kan også på sett og vis sies å være en tilpasning til gjeldende regler.

Diskursens interne prosedyrer

Det finnes som nevnt, mange prosedyrer for å kontrollere og begrense diskursen. Foucault mener at diskursen selv utøver en indre kontroll, og det er dette han refererer til som interne prosedyrer. Innenfor de fleste samfunn foregår det diskurser på forskjellige nivåer og innenfor ulike områder. Fra de hverdagslige diskursene til de mer vitenskapelige.

Diskursens underkastelsesprosedyrer

I følge Foucault finnes det et tredje sett med prosedyrer som gjør det mulig å kontrollere diskursene. Det dreier seg her om å sette premissene for hvem som har adgang til diskursen og om å pålegge de aksepterte deltagerne å innordne seg etter visse betingelser, lover og regler. For å kunne tre inn i diskursens orden må man tifredsstille visse krav. Det vil si at ikke alle individer har tilgang til alle diskurser. Diskurser kan foregå innenfor ulike områder eller felt, som forskjellige sosiale og kulturelle felt, eksempelvis områder som utdanning, politikk sport og kunst. Felt kan defineres som avgrensede område, som har forskjellige bruksområder, innenfor et samfunn. Innenfor hvert felt eksisterer det regler og prosedyrer, ritualer, rolledefinisjoner og posisjoner som regulerer individenes atferd, og utvikler hierarkier (Danaher, m.fl., 2000:33). Sammenfallende tankegang finner vi også hos Bourdieu og hans feltteori. I følge Bourdieu kan et felt defineres

”...som eit nettverk, eller det indre forholdet av objektive samband mellom posisjonar. Desse posisjonane er objektivt definerte ved at dei finst og ved føringane dei pålegg dei som fyller dei, ved den aktuelle og moglege situasjonen (*situs*) dei står i og som den som kontrollerer han kan bruke til å få tilgang til dei spesielle fortanestene som står på spell i feltet, og i same vendet, ved sine objektive relasjonar til andre posisjonar (herredømme, underordning, likskap etc.” (Bourdieu og Walquant, 1993:82).

Bourdieu viser til ulike former for felt, som det kunstneriske feltet og det religiøse feltet og sier at de retter seg etter ulike logikker. Både Bourdieu og Foucault fremhever utdanning som et instrument individet kan benytte seg av for å få tilgang til de ulike feltene, eller diskurstypene, samtidig som det erkjennes at utdanningen har sin begrensning i forhold til sin fordeling av individenes tilgang til diskursen fordi den følger de linjene som markeres av samfunnsmessige motsetninger og sosiale ulikheter (Foucault, 1999:25).

2.2.6. *Diskursens potensial*

Diskursen fremstår her i Foucaults presentasjon, i stor grad som begrensende og styrende. Dette omfatter både diskursens rammer, dens innhold og dens utvalgte talende deltagere. Her kunne man være fristet til å trekke den konklusjonen at de eneste som fremstår som "vinnere" i denne sammenheng var diskursens "arkitekter". Men også de vil på sikt føle begrensningene og på mange måter bli fanget i sitt eget nett, fordi de som diskursdeltagere, på lik linje med andre deltagere må forholde seg til de samme spillereglene og den disiplinen som til en hver tid er gjeldende i diskursen. Og er det i det hele tatt mulig å lokalisere en diskurs "arkitekter"?

I "Power/Knowledge" (Foucault, 1980) uttaler Foucault at hans fremstilling av diskursen i boken "Diskursens orden" (Foucault, 1999) identifiserer relasjonen mellom makt og diskurs opp mot kun negative mekanismer. Han hevder følgende; "I should be only too glad to discard everything in *The Order of Discourse* which might seem to identify the relations of power to discourse with negative mechanisms of selection." (Foucault, 1980:183-184). Kan vi på noen som helst måte utfordre Foucaults fremstilling av diskursen slik han presenterer den i "Diskursens orden" (Foucault, 1999)? Finnes viljen til den sanne diskurs, eller viljen til sannhet - eller vil den alltid representere en eller annen form for makt i forkledning?

I denne sammenheng finner jeg det interessant å trekke inn Habermas i diskusjonen. Habermas sin diskursteori impliserer en konsensusteori for sannhet (Kvale, 1997:171). Habermas har utarbeidet en rekke prinsipper som skal danne rammen rundt den rasjonelle diskursen. Han hevder at en diskurs er en dialog mellom likestilte parter (Kvale, 1997:171-173. Dette er et utsagn som for øvrig står i sterk motsetning til Lyotards diskursteori. Han hevder ut fra et postmodernistisk perspektiv, at konsensus ikke er diskursens mål, men kun et stadium underveis i prosessen. Han sier at målet er å frembringe nye ideer, meningsutvekslinger og nye diskursregler. Lyotard trekker også inn maktperspektivet og sier at diskurs slett ikke er en dominansfri dialog mellom likeverdige parter, men et spill mellom motstandere. For Habermas er derimot den eneste maktformen den som dreier seg om det beste argumentets styrke (Kvale, 1997:171-173).

Hvor befinner så Foucault seg i dette landskapet? For Foucault er ikke makt først og fremst lokalisert et bestemt sted, det er verken relatert til bestemte individer, grupper eller institusjoner. Makt er desentralisert, finmasket og dynamisk og til stede i alle sosiale relasjoner. Makten er integrert i hver eneste fiber i individenes kropp. Samtidig hevder Foucault at makten innebærer uopphørlig kamp og konfrontasjoner (Foucault, 2001:XIX). Det er gjennom de eksterne utelukkelsesprosedyrene at makten først og fremst gjenspeiler seg. Vi ser at Foucault i større grad enn Habermas, vektlegger en tilstedeværelse av makt både i diskursens form og innhold.

Er Foucaults og Habermas sin forståelse av diskursbegrepet gjensidig utelukkende, eller er det mulig å kombinere dere ulike teorier? Om vi følger Foucault vil våre verdier, holdninger, oppfatninger og motiver – det vil si den virkelighetsforståelsen vi deltar i diskursen ut fra – alltid være preget og påvirket av disiplinen rundt oss. Er dette synet forenelig med Habermas teori om rasjonell argumentasjon hvor det beste argumentet ”vinner”? Er det mulig å oppnå idealet om et dominansfritt, etisk klima som ramme for en diskurs i Foucaults ”verden”? Om svaret blir nei, vil det neste spørsmålet være; kan selve bevisstheten rundt det som kan synes som umulige idealer føre oss nærmere målet? Jeg opplever at Foucault nettopp ønsker å styre vår oppmerksomhet og bevissthet mot diskursens ”farer” og krefter. Han hevder at om det skulle vise seg at diskursen har noen makt, så er det fra oss, individene, og kun oss, den har det fra (Foucault, 1999:8). Jeg forfølger denne problemstillingen nærmere i avsnittet ”Reifisering” i kapittel tre.

2.2.7. Foucault og disiplin, handlingsrom og handlingsrommets potensial

På hvilken måte har Foucaults teorier bidratt til å utdype denne oppgavens hovedbegreper? Foucault tillegger disiplinen en allestedsnærværende egenskap. Han tilkjenner det offentlige rom, det vil si institusjonene, status som disiplins opphavsted, men sier at den også finnes i resten av samfunnet. Gjennom disiplins ulike teknikker og strategier etableres det normer, strukturer og rammer, som har som målsetting å skape orden og gi oversikt. Disiplinen samlede uttrykk og de til enhver tid pågående diskursene påvirker individene både bevisst og ubevisst og påvirker individets oppfatning og måte å tenke og uttrykke seg på. I følge Foucault er diskursen ”farlig” i

den grad at mennesket kan la seg absorbere, eller fange av den - diskursen kan ta "makten" fra individet. Jeg opplever at det er denne "faren" han problematiserer i "Diskursens orden" (Foucault, 1999).

Når det gjelder Foucaults fremstilling av disiplinen og diskursen som fenomen deler jeg hans syn på flere områder, og er mer kritisk til andre deler av hans teorier. Jeg følger hans syn med hensyn til at disiplinens tilstedeværelse er konstant, men at dens uttrykk endres gjennom tid og sted. Forøvrig har jeg et mer positivt syn på individenes mulighet til selv å påvirke disiplinen rundt seg, enn det jeg oppfatter Foucault representerer. Jeg ser imidlertid at forbindelseslinjen mellom en teoretisk mulighet og en praktisk gjennomføring kan være lang. Foucaults bekymring og problematisering over menneskenes absorbering i disiplinen og diskursen er etter min mening, berettiget og jeg sier meg enig i hans "advarsler" om at individene "fanges" av systemet. Jeg deler hans syn, med hensyn til at vi organiserer, vurderer og inkluderer/ekskluderer elementer og individer i de ulike rommene vi befinner oss i, ut fra bestemte kriterier og systemer. Dette er en måte å etablere og strukturere en forståelsesvirkelighet på. Mennesket skaper en plattform som det forstår verden ut fra. Individenes selvforståelse er avhengig av å kunne "se", eller "plassere" seg selv i forhold til andre individer. Samtidig gir disiplinen og diskursen individet et verktøy til å etablere de rammer, avgrensninger og betingelser som er nødvendige for å skape rom med mulighet til fordypning.

Foucaults teorier bidrar først og fremst til å utdype og klargjøre begrepene disiplin og handlingsrommets potensial. Vi har sett eksempler på at disiplinen kan uttrykke både begrensninger og muligheter. For å komme et skritt videre på "byggingen" av min teoretiske plattform skal jeg nå ta for meg Hannah Arendt. Jeg skal først og fremst se på hvordan hennes teorier om handling og det private, samt det offentlige rom kan gi meg et grunnlag til å utdype begrepet handlingsrom.

2.3. Hannah Arendt

Hannah Arendt etablerte et skille mellom det å være deltager, og det å være vitne eller betrakter. Dette preget i stor grad både hennes liv som privatperson og hennes bidrag i den offentlige debatten, samt hennes forfatterskap. Både deltagelse i og tilbaketrekning

fra verdens arena er ifølge Hannah Arendt like nødvendig og viktig for mennesket (Arendt, 1996:99). Hannah Arendt berører mange ulike områder og temaer i sin litteratur og tenkning, som blant annet totalitarisme, frihetens natur og revolusjon. Og mest av alt var hun en filosof som var opptatt av spørsmål knyttet til det politiske feltet og hva det vil si at mennesket er et politisk vesen med alt hva det impliserer av tenkning og handling.

I følge Arendt har menneskene det til felles at vi alle er nettopp mennesker. Men samtidig er vi også alle ulike fordi vi er unike individer som møter, opplever og forholder oss til den virkeligheten vi lever i på forskjellige måter. Hvert menneske representerer en egen historie som har en tidfestet begynnelse (fødsel) og slutt (døden). Arendt tillegger menneskets frihet stor betydning, men anser ikke friheten som et naturgitt privilegium vi automatisk tilegnes ved fødselen. Mennesket kan kun oppnå frihet gjennom samhandling med andre individer. Som mennesker har vi mulighet til å frigjøre oss fra etablerte strukturer og igangsette nye begyndelser (Øverenget 2003:10). Frihetstankegangen går som en rød tråd gjennom hele Arendts tenkning, men vil ikke bli viet stor plass i denne avhandlingen. Arendts tenkning representerer også en tydelig påminnelse til individet om nødvendigheten av å stoppe opp og reflektere over sine handlinger. Handlingsbegrepet til Arendt er nettopp et av mine fokusområder i denne oppgaven. I tillegg diskuterer jeg begrepene pluralitet og fremtredelsesrom, samt det private, det offentlige og det sosiale rom.

Handling er et sentralt begrep hos Arendt. Det er en av tre menneskelige virksomheter som sammen med arbeid og produksjon utgjør individets aktive liv; *vita activa* (Arendt, 1996:28). Tenkningen hører til i menneskets teoretiske eller passive liv, *vita contemplativa*. I følge Arendt har *vita activa* og *vita contemplativa* verken en underlegen eller en overlegen stilling i forhold til hverandre (Arendt, 1996:36). Jeg har valgt å gi en kort fremstilling av *vita activa* og *vita contemplativa*, med hovedvekt på henholdsvis handling og tenkning. Hva innebærer handling for Arendt, og hvilken plass har det i individenes liv?

2.3.1. Vita Activa

Vita Activa kan leses som en fenomenologisk beskrivelse av menneskets ulike aktiviteter, og de forskjellige aspektene og strukturene som kjennetegner dem. Det viser til menneskets sosiale tilværelse som deltager i ulike aktiviteter og prosesser i samfunnet vi lever i. Den videre diskusjonen i denne oppgaven knyttes først og fremst opp mot handlingsbegrepet hos Arendt. Handling er derfor viet større plass enn presentasjonen av arbeid og produksjon. I denne redegjørelsen av de ulike aktivitetene knyttet til Vita Activa tar jeg utgangspunkt i Hannah Arendts bok "Vita Activa" (Arendt, 1996).

Arbeid

Arbeid er den av individets aktiviteter som er knyttet til opprettholdelsen og reproduseringen av menneskets eksistens. Denne aktiviteten er en endeløs prosess uten en definert begynnelse eller slutt. Den tilhører et altomfattende kretsløp hvor alle ting beveger seg i en uforanderlig gjentakelse. Fordi arbeidet er knyttet opp mot individets stadig tilstedeværende biologiske behov er det en aktivitet med svært liten grad av frihet. Det er nødvendig at behovene møtes og innfris for at mennesket skal kunne overleve.

Produksjon

Produksjon eller tilvirkning er en aktivitet knyttet til den menneskeskapte eller ikke-naturlige verden, og den har både en definert begynnelse og avslutning.

Både arbeid og produksjon er aktiviteter som, i motsetning til handling, kan foregå i isolasjon, det vil si at de ikke forutsetter noe fellesskap for å gjennomføres. Det som skiller arbeid fra produksjon er graden av forgjengelighet til tingene vi produserer. Mat og drikke som vi produserer for å kunne overleve fortæres etter kort tid, mens ting tilhørende den ikke-naturlige verden, for eksempel bøker, har en helt annen varighet. Denne varigheten, eller uforanderligheten strekker seg ofte utover et menneskeliv.

Handling

Det er her nødvendig å påpeke det viktige skillet Arendt trekker mellom atferd og handling. Ifølge Arendt er en handling alltid spontan og uforutsigbar, selv om den kan synes å være planlagt på forhånd. Et annet kjennetegn ved handlingen er at den bærer i

seg den handlendes egenart. Atferden derimot har ingen særegen eller individuell signatur (Arendt, 1996:10-11). Vi ser her at det ikke er et uproblematisk forhold mellom Arendts og Foucaults syn på begrepet handling. I lys av Arendts definisjon av handling vil jeg hevde at det Foucault først og fremst beskriver som menneskelig aktivitet er det Arendt forstår som atferd og ikke handling. Handling er for Arendt ensbetydende med evnen og muligheten til å sette i gang en ny begynnelse som på samme tid er både ugjenkallelig og irreversibel. En handling kan aldri tas tilbake, eller gjøres ugjort. Etter en handling følger det alltid en konsekvens. Fordi konsekvensen først opptrer i fremtiden, har individet ingen mulighet til å forutsi eller garantere dens utfall. Med handlingen igangsettes eller frigjøres det forskjellige prosesser som aldri vil ha en endelig slutt (Arendt, 1996: 241). En enkelt handling kan få følger mange hundre år frem i tid og kan på den måten komme til å berøre utallige menneskers liv. På bakgrunn av dette kan man hevde at handlingen bærer i seg et aspekt av grenseløshet fordi det ikke finnes noen mulighet til å avgrense en handlings konsekvenser.

Arendt viser til at frihet og handling er to sider av samme sak fordi individet har mulighet til å igangsette en ny begynnelse. Som tidligere nevnt er ikke frihet en naturgitt egenskap hos mennesket. Arendt hevder at frihet må ses; “as a character of human existence in the world. Man does not so much possess freedom as he, or better his coming into the world, is equated with the appearance of freedom in the universe; man is free because he is a beginning...” (Arendt referert på www.iep.utm.edu/a/arendt.htm#H7). Og hun hevder videre; “We first become aware of freedom or its opposite in our intercourse with others, not in the intercourse with ourselves”. “Men *are* free...as long as they act, neither before nor after; for to *be* free and to act are the same” (www.iep.utm.edu/a/arendt.htm#H7). I Arendts fremstilling av handling som frihet og frihet som handling, finner vi en forbindelseslinje til Augustin og hans politiske filosofi og temaet handling i betydningen av begynnelse (ibid).

Har handling i tillegg et element av ufrihet i seg fordi mennesket ikke har kontroll over de konsekvensene handlingen kan føre til? Handling er en aktivitet med en egen begynnelse, men uten en klar, definert slutt slik som for eksempel produksjonen har. Arendt hevder at handlingen er nært relatert til et av de mest generelle vilkårene for menneskets eksistens, nemlig fødselen og at handlingen kan sees som nettopp en aktualisering av fødselen. Hun sier videre at mennesket er et initium; “a beginning and a

beginner” (Biesta, 2003s:72), altså en begynnelse, som selv har en mulighet til å igangsette egne begynnelser.

Handlingen er den aktiviteten som skiller mennesket fra andre vesener. Den kan, i motsetning til både arbeid og produksjon, verken overlates til andre å utføre eller utføres i isolasjon. Handlingen forutsetter også en arena som kun kan etableres i en situasjon hvor det er flere individer til stede. Ved individenes tilstedeværelse oppstår det et rom som gir individene mulighet til å, gjennom handling, presentere sin særegenhet og individualitet. Tett relatert til handling er tale. Arendt hevder at tale og handling representerer to evner som henger sammen med hverandre (Arendt, 1996:177-179). Det er gjennom tale og handling at det enkelte menneske har mulighet til å skape og fortelle sin historie, som først blir virkelig når den formidles til et publikum. Uten nærværet av andre individer ville en handling fremstått som betydningsløs. Det er gjennom andres tilstedeværelse en handling blir bekreftet og får mening, på samme måte som et individ først kan handle når det befinner seg i en kontekst med andre individer til stede. Det vil si at pluralitet og offentlighet er forutsetninger for handling (Arendt, 1996:226).

2.3.2. *Vita Contemplativa*

Vita Contemplativa beskriver individets tilstand når det har trukket seg tilbake fra det aktive livet for å søke ro og refleksjon i isolasjon. Fra å være en deltager er individet nå en betrakter. Dette kan forstås som at vita activa og vita contemplativa står i et dialektisk forhold til hverandre. Gjennom historien har vektleggingen og betydningen av disse tilstandene gjennomgått endringer, men tradisjonelt sett har kontemplasjonen likevel innehatt en forrang i forhold til vita activa (Arendt, 1996:34). For Arendt uttrykker imidlertid vita contemplativa og vita activa to ulike tilstander individet kan befinne seg i – den passive og den aktive. Vita Contemplativa kan forstås som motsetningen til vita activa, men innehar ingen overordnet stilling. Arendt hevder følgende: “Om min bruk av begrepet vita activa står i åpenbar motsetning til tradisjonen, så er ikke det fordi jeg betviler gyldigheten av de erfaringene som ledet til skillet mellom vita activa og vita contemplativa. Det jeg tviler på, er snarere den hierarkiske ordningen som fra begynnelsen av har heftet ved dette skillet.” (Arendt, 1996:36). I følge Arendt er vita activa og vita contemplativa likeverdige, noe hun

bekrefter med utsagnet; “Jeg mener at *vita activa* hverken er overlegen eller underlegen i forhold til *vita contemplativa* (Arendt, 1996:36).

Mennesket beveger seg mellom disse to tilstandene – det aktive og det passive, som deltager og betrakter. *Vita contemplativa* består også av tre elementer; tenkning, vilje og dømmekraft. Arendt rakk dessverre ikke å fullføre kapittelet om dømmekraft før hun døde. Det ble ferdiggjort av en av hennes nære medarbeidere på bakgrunn av hennes notater og tidligere samtaler. Jeg har valgt å konsentrere meg om tenkningen i denne oppgaven. Redegjørelsen av *vita contemplativa* er først og fremst gjort med utgangspunkt i Arendts bok “*The Life of the Mind : One / Thinking*” (Arendt, 1977).

Tenkning

Som en inngang til dette temaet stiller jeg følgende spørsmål; Er det mulig å forestille seg tenkning som en ren aktivitet som ikke er et middel og heller ikke et instrument for å komme frem til ny kunnskap, eller er dette først og fremst en idealistisk forestilling uten realistisk hold?

Arendt fremhever tenkningens dualitet, at det er en aktivitet som foregår i oss selv, med oss selv. Gjennom tenkningen kan mennesket ha en mental dialog med seg selv hvor det både er den som stiller spørsmålene og som den kommer med svarene. Det vil si at det etableres et indre, mentalt rom hvor det foregår en dialektisk prosess. Vil det si at mennesket kan etablere et indre handlingsrom som muliggjør en indre dialog? I følge Arendt krever all tenkning et “stopp- og tenk” (Arendt, 1977:78). Tenkningen forutsetter at individet må avbryte sine hverdagslige gjøremål – at individet gjør ingenting – og dermed trer ut av den aktive virkeligheten. Tenkningen har med fravær av den fysiske verden å gjøre, og representere individets mulighet til å tre ut av det umiddelbare her og nå. Individet beveger seg fra å være deltager til å bli en betrakter.

“Slik Arendt ser det, etablerer tenkningen et område det enkelte individ kan ty til for å unndra seg verdens krav. Dette rommet etablerer ikke en alternativ virkelighet, men skaper en avstand til den virkeligheten vi befinner oss i, slik at vi kan overprøve og forsvare oss mot den. Den representerer den korrigerende *annethet* et menneske kan henvende seg til om alt som eksisterer, er ondt.” (Øverenget, 2003:239-240).

På hvilken måte kan tenkningen ha en verdi for individet?

“Reason or thinking, on the other hand, drives us beyond knowledge, persistently posing questions that cannot be answered from the standpoint of knowledge, but which we nonetheless cannot refrain from asking. For Arendt, thinking amounts to a quest to understand the *meaning* of our world, the ceaseless and restless activity of questioning that which we encounter. The value of thinking is not that it yields positive results that can be considered settled, but that it constantly returns to question again and again the meaning that we give to experiences, actions and circumstances.”

(www.iep.utm.edu/a/arendt.htm#H7)

Gir tenkningen individet en mulighet til å kunne reflektere over og stille seg kritisk til egne erfaringer, handlinger og betingelser? Gjennom å skape en avstand til sin aktive verden, sin hverdag, oppnår individet en form for frihet fra sine daglige aktiviteter. I følge Øverenget hevder Arendt at “Tenkningen etablerer et rom hvor verden ikke slipper til.” (Øverenget, 2003:239). Vil det si at individet gjennom tenkningen fremdeles kan holde stand og finne alternative muligheter, selv i de situasjoner hvor individet i sitt aktive liv – *vita activa* – møter begrensninger og motstand?

2.3.3. Tale og handling, pluralitet og fremtredelsesrom

Begrepe handling og tale, pluralitet og fellesskap er begreper som hos Arendt etableres og eksisterer i tett relasjon til hverandre. Arendt betrakter mennesket som et aktivt vesen som gjennom handling og tale åpenbarer seg selv. Hun påpeker at det er i fellesskapet at individet får bekreftet både sin likhet og ulikhet med andre mennesker. Vi kan ikke handle isolert fra andre mennesker, handlingen muliggjøres kun i samvær med andre individer. Det vil si at en handling først kan realiseres og bli virkelig når den handlende har vitner, at det er vitnene som gjennom sin tilstedeværelse garanterer handlingens virkelighet. Her ser vi klare linjer til Heidegger som også fremhevet at det er i fellesskapet med andre individer at mennesket synliggjør og virkeliggjør sine muligheter som menneske (Øverenget, 2003:230).

Ved å aktivt “tre frem” viser menneskene hvem de er og synliggjør hva som er det unike ved deres personlighet. “Et fremtredelsesrom oppstår overalt der mennesker omgås hverandre som handlende og talende” (Arendt, 1996:205). Arendt hevder; “Dette rommet foreligger potensielt i enhver ansamling av mennesker, men nettopp bare potensielt; det er verken nødvendigvis aktualisert eller sikret for alltid eller for et bestemt tidsrom” (Arendt, 1996:205). Jeg tolker Arendt dit hen at fenomenene fremtredelsesrom, handling og tale og det offentlige rom er faktorer som forutsetter, eller betinger hverandres eksistens. En forutsetning for at omverdenen skal kunne

fremstå som en realitet, og at en egen identitet skal eksistere for menneskene, er tilstedeværelsen av et fremtredelsesrom og en grunnleggende tiltro til handling og tale som samværformer (Arendt, 1996:215). Det vil si at alle disse elementene, handling og tale, pluralitet og fremtredelsesrom er forbundet med hverandre og gir mennesket en mulighet til å tre frem for hverandre og bekrefte sin subjektivitet. Ved å tre frem får mennesket en sjanse til å vise hvem det er, det avslører på sett og vis sitt sanne jeg, noe som også kan føles utrygt. Samtidig gjør mennesket seg selv sårbart fordi det i interaksjonen med andre mennesker ikke kun fremstår som et handlende individ, men også som et objekt for andres handlinger. På samme tid er individet både et betinget og et betingende vesen. Ikke alle individer har gode intensjoner som utgangspunkt, eller motiv for sine handlinger. Dette impliserer at handling innebærer en viss risiko i forhold til hva man kan utsettes for som konsekvens av andres handlinger og hva man utsetter seg for i forhold til å avdekke svake sider ved seg selv. Kan dette utgjøre mulige begrensninger for menneskers ønske om og vilje til handling?

Arendt hevder følgende; “Det området der de menneskelige anliggender finner sted består altså av et system av relasjoner som dannes overalt der mennesker lever sammen.” (Arendt, 1996:186). Det vil si at mennesket ved sin fødsel entrer en verden av allerede eksisterende handlings- og relasjonsmønstre. Arendt hevder videre; “Siden denne relasjonsveven – med sine talløse, gjensidig motstrebende hensikter og mål – alltid har vært der, før handlingen i det hele tatt kom i gang, kan den handlende så godt som aldri virkelig gjøre sine mål i den rene formen han opprinnelig forestilte seg.” (Arendt, 1996:186). Jeg forstår Arendt dit hen at selv om mennesket har muligheten til å igangsette nye handlinger, vil det alltid være i forhold til allerede bestående relasjoner og mønstre, og i forhold til andre individer. Handling kan aldri skje i isolasjon. Individet kan selv igangsette en handling, men er avhengig av andres hjelp til å fullføre den (Arendt, 1996:193). Og av den grunn begrenses individets mulighet til selv å forme sitt liv. Som et handlende vesen vil individet alltid være én blant mange tråder som danner et mønster i den felles relasjonsveven – én blant flere handlende individer.

I denne sammenheng synes det relevant å trekke en forbindelseslinje til Foucault og hans diskursteori. For å være en deltager i diskursen, må individet entre dens arena – det må våge å ta ordet. Det valget og den handlingen innebærer at mennesket eksponerer seg for de erfaringene som ligger hinsides språket – diskursens iboende krefter. Både

Arendt og Foucault fremhever risikoen individet utsetter seg for ved å stå frem. For Arendt representerer denne handlingen en mulighet til en bekreftelse av individets frihet, for Foucault derimot innebærer den også faren for at individet “mister” seg selv i diskursens orden (Foucault, 1999:8).

2.3.4. Det private og det offentlige rom

Arendt er opptatt av det hun beskriver som det private og det offentlige rom, og hvor viktig det er at skillet og balansen mellom disse rommene opprettholdes. Hennes forståelse av det private og det offentlige rom viser et nært slektskap til det antikke greske skillet mellom polis (bystaten) og oikos (husholdningen). Husholdningen hører til i den private sfære og borgernes interesse og deltagelse for bystatens anliggender (politikken), har sin plass i det offentlige rom (Øverenget, 2003:59). For Arendt er det offentlige rom en fellesbetegnelse på det vi mennesker har felles. Hun referer til at ordet offentlig betegner to fenomener og sier at “Det betyr for det første at alt det som trer frem for allmennheten er synlig og hørbart for alle og enhver, og på den måten får størst mulig offentlighet.” (Arendt 1996:63). Det vil si at når noe trer frem slik at andre blir oppmerksomme på det, får det en virkelighet og en plass i den verden vi har felles. For det andre refererer begrepet offentlig til verden selv. Med verden mener Arendt her i denne sammenheng, den menneskeskapte verden. Arendt fremhever også to andre viktige aspekter ved det offentlige, nemlig likhet og frihet. Det er kun i det offentlige rommet vi finner disse begrepene. Likhet i form av betydningen jevnbyrdighet og likeverd preger det offentlige rom, i motsetning til det private rom som særpreges av ulikhet. Her ser vi en klar kontrast til Foucault. I følge ham oppstår og befinner disiplinens begrensninger og ufrihet seg i det offentlige rom, i institusjonene.

I følge Arendt representerer likhet og frihet to viktige aspekter ved det offentlige rommet. Det vil si at individene som befinner seg på en offentlig arena kan samhandle med andre individer som er dem jevnbyrdige. Hva med tilgangen til den offentlige sfære, er den også lik for samtlige individer, eller er den, som den var i den greske antikken, av ulike årsaker begrenset? Har alle individer lik mulighet til å handle?

Det private rom betegner privatlivets sfære. Her kan mennesket få dekket sine biologiske behov samt få trekke seg tilbake og finne ro. Fordi dette rommet inneholder

ulike, livsnødvendige aktiviteter preges det av ufrihet. Privatmennesket trer heller ikke frem for andre, hva hun gjør får dermed ingen betydning eller følger. Dette er et punkt Arendt har blitt kritisert for. Hun er blitt kritisert for at hennes skille mellom det private og det offentlige ikke representerer en hensiktsmessig innfallsvinkel til det politiske liv (Øverenget, 2003:187). Arendt begrenser menneskets handling og realiseringen av det politiske virke til det offentlige rommet. Dette har sammenheng med at hun anser at evnen til å handle er forutsetningen for all politikk. Og handling forutsettes av frihet som igjen knyttes til det offentlige rom. Har Arendt rett i at politikk kun har sin plass innenfor det offentlige rom? Er det ikke slik at forhold også innenfor det private rom påvirker og berøres av politiske forhold? Arendt har vært kritisert for at hennes skille mellom det private og offentlige rom utgjør en for snever grense i forhold til hva som skal anses for å være politiske anleggheter (www.iep.utm.edu/a/arendt.htm). Dessuten er det vel her på sin plass å sette et spørsmålstegn ved om Arendts kjennetegn på handlinger, nemlig uforutsigbarhet og spontanitet er en god og dekkende beskrivelse av politiske handlinger generelt. Og kan man hevde at de samme politiske handlingene utføres kun som et mål i seg selv og ikke er et middel for å oppnå noe annet?

Arendt beskriver også forskjellen mellom det offentlige og det private rom som en forskjell mellom ting som er bestemt for offentligheten, og ting som er bestemt for det skjulte. Er dette en distinksjon som representerer en allmenn forståelse i dag?

2.3.5. Etableringen av det sosiale rommet

“Det sosiale” blir ofte benyttet som et felles begrep for det som angår samfunnet, og de individene det omfatter. For Arendt er imidlertid det sosiale ikke en fellesbetegnelse på menneskelige relasjoner, men derimot noe helt bestemt, med spesielle egenskaper som utvikler seg når skillene mellom det private og det offentlige oppløses (Øverenget, 2003:64). Arendt er forholdsvis streng i sin karakteristikk av det hun betegner som det sosiale rommet. Hun sier at i den moderne verden har massesamfunnet ødelagt ikke bare det offentlige rommet, men også det private. Det både berøver mennesket dets plass i verden og stjeler sikkerheten fra det innenfor husets fire vegger (Arendt, 1996:71). Arendt hevder følgende; “Det sosiale rom oppsto da husholdningens indre med alle sine aktiviteter, problemer og organisasjonsformer trådte frem fra husets mørke og ut i den offentlige, politiske sfærens lys.” (Arendt, 1996:52). Dette førte til at begrepene det

private og det offentlige rom, og den betydning de ulike rommene hadde for hvert enkelt individs liv, endret seg til det ugjenkjennelige. Det sosiale rommets inntreden begrenser ikke bare individets mulighet til å handle, det begrenser også individets mulighet til å etablere en trygg, privat sfære hvor det kan trekke seg tilbake fra resten av verden.

Er det slik at individets mulighet til å handle reduseres, og i ytterste konsekvens opphører når det offentlige rommet innvaderes av det private, eller er det fremdeles mulig å etablere et handlingsrom hvor mennesket kan handle i frihet? I følge Arendt vil det sosiale rommets inntreden og fortrengning av det offentlige rommet utelukke handlingen, på samme måte som handlingen tidligere var utelukket fra det private rommets sfære (Arendt, 1996:55). Hvilke konsekvenser får dette? Arendt hevder at ulike typer atferd erstatter handlingen. De forskjellige typene atferd har talløse regler knyttet til seg, og har som mål å tilpasse å regulere individet og gjøre det samfunnsdyktig, i tillegg til å forhindre den spontane handlingen (Arendt, 1996:55). Viser dette at frihet, likhet – i betydningen jevnbyrdighet, og handling ikke har eksistensberettigelse i det sosiale rommet?

I det sosiale rommet opphører ikke bare skillene mellom det private og det offentlige, men også det nødvendige skillet mellom likhet og ulikhet. Skiller er nødvendige for å kunne se noe, eller noen i forhold til noe, eller noen andre. Som en følge av det sosiale rommets fremvekst fremstår alle individer like, uten distinksjoner qua individualiteter (Arendt, 1996:16). Denne likheten har ingenting med likhet i betydningen jevnbyrdighet å gjøre (det offentlige rom) (Arendt, 1996:54). For å kunne etablere en felles verden er både likhet og ulikhet viktige faktorer. Uten likheter blir det vanskelig å etablere noen form for kommunikasjon, og uten ulikhet blir det ingen perspektiver. (Øverenget, 2003:63).

Jeg tolker Arendt dit hen at kontraster og skillelinjers tilstedeværelse, representert ved det offentlige og det private rom, friheten og nødvendigheten, likhet og ulikhet, er nødvendige faktorer som må ligge til grunn, som individets vilkår, for at mennesket skal kunne uttrykke sin individualitet innenfor de ulike arenaene. “Ved å tale og handle atskiller menneskene seg aktivt fra hverandre, i stedet for bare å være ulike; det er

gjennom disse aktivitetene selve det å være menneske åpenbarer seg.” (Arendt, 1996:177). Dette er, slik jeg oppfatter Arendt, ikke mulig innenfor det sosiale rommet.

2.3.6. Arendt og disiplin, handlingsrom og handlingsrommets potensial

På hvilken måte har Arendts teorier bidratt til å utdype denne oppgavens hovedbegreper? I Arendts fremstilling fremstår mennesket som et aktivt vesen som kan prege sine omgivelser gjennom sine handlinger. Samtidig blir også individet “utsatt” for andre menneskers handling, og er derfor på samme tid både betingende og betingede vesener. Alle de steder hvor menneskelige anliggender finner sted, vil vi finne et system av medmenneskelige relasjoner – relasjonsveven. Dette er strukturer og relasjoner som påvirker individene. Hvert individ har sin tråd som gjenspeiler individets livshistorie og som utgjør en del av det felles mønsteret i veven. Dette er et element i Arendts teorier som sammen med Foucaults disiplinerings teknikker vil danne grunnlaget for denne avhandlingens definisjon av disiplinbegrepet.

Pluralitet, frihet og handling og tale uttrykker betingelsene som gir individet muligheten til å tre frem på verdens scene og bekrefte sin subjektivitet for andre individer.

Fremtredelsesrommet etableres i det mellomrommet som oppstår mellom handlende mennesker. Individet er ikke i utgangspunktet et fritt vesen, men gjennom å handle bekrefter individet sin frihet. I motsetning til Foucault fremhever Arendt den offentlige sfære som den arena som representerer individets frihet, likhet og mulighet til å handle, det vil si å igangsette en begynnelse. Det er ikke et uproblematisk forhold mellom Arendts og Foucaults syn på begrepet handling. I lys av Arendts definisjon av handling vil jeg hevde at det Foucault først og fremst beskriver som menneskelig aktivitet er det Arendt forstår som atferd og ikke handling. Derimot kan vi se en forbindelseslinje mellom Foucaults bruk av aktivitet og den atferden (“med sine talløse regler”) som, i følge Arendt, oppstår som en konsekvens av det sosiale rommets inntreden (Arendt, 1996:55).

Det sosiale rommets inntreden fører til at skillene mellom det private og det offentlige viskes ut. Vil det si at alle grensene opphører, eller kun at de forflytter seg? Den offentlige sfære er en forutsetning for handling. Arendt er opptatt av hvilke konsekvenser det får for handlingen når det offentlige rommet absorberes inn i det

sosiale massesamfunnet. Er Arendts betingelser for handlingens premisser for avgrenset og utgått på tid? Har individene i dag, som deltakere i det moderne samfunnet, mistet sin mulighet til å handle og til å oppnå frihet? Slik jeg ser deler Arendt og Foucault bekymringen over at individet blir absorbert og styrt av omverdenens “lover” og strukturer om det ikke selv ser nødvendigheten av at det reflekterer over og er seg bevisst sine muligheter, valg og handlinger.

Jeg tolker Arendt dit hen at dette er noe det sentrale i Arendts budskap; at mennesket må gjenerobre sin plass i det offentlige rom, og at dette kun kan skje på handlingsarenaer som representerer pluralitetens mangfold.

2.4. Forsvinner disiplinen når skillet mellom de ulike handlingsrommene viskes ut?

Med utgangspunkt i Arendts tese (se side 2) om at det sosiale rommets inntreden fører til at skillet mellom det private og det offentlige rommet smuldrer opp, eller opphører kan følgende spørsmål stilles; Hva skjer med de enkelte handlingsrommenes disiplin når skillet mellom de ulike rommene blir utydelige? Er den fremdeles tilstedeværende i sin opprinnelige form, forsvinner den, eller endrer den karakter og blir like utydelig som skillet mellom rommene?

I denne sammenheng ønsker jeg å trekke inn Thomas Mathiesen og hans teorier om utviklingen av det han betegner som den usynlige disiplineringen og som utgjør en slags grunnstruktur i vårt samfunn. Jeg tar her utgangspunkt i hans bok “Den skjulte disiplinering” (Mathiesen, 1978). Mathiesen knytter først og fremst denne teorien opp mot den politiske arena, det vil si politisk disiplinering, men etter min mening er den også et relevant bidrag til denne oppgavens diskusjon av disiplinens uttrykk. Mathiesen uttaler også selv at strukturene i vårt dagligliv nettopp er avleiringer fra denne grunnstrukturen. Han definerer politisk disiplinering som “holdnings- og handlingsmessig innordning under politiske standpunkter som anses autoritative i et samfunn eller gruppe” (Mathiesen, 1978:10).

2.4.1. Den skjulte disiplineringen

I følge Mathiesen kjennetegnes den skjulte disiplineringen først og fremst sved at den er strukturell. Det vil si at det er individets posisjon og plass i en eller annen form for struktur som uttrykkes som en fast relasjon mellom ulike enheter som er disiplinerende. Her ser vi klare referanser til Foucault. Det er ikke alltid slik at strukturene er fremtrer som umiddelbart åpenbare eller observerbare for sansene. Mathiesen hevder at den usynlige disiplinen først og fremst kan kjennetegnes ved at den nettopp er strukturell (1), dernest at den er dagligdags (2), uavgrensbar (3), ikke-støyende (4) og dynamisk (5) (Mathiesen, 1978:11-14). Hva betyr dette? Når disiplinen opptrer i dagligdagse situasjoner, “skjules” den over tid i hverdagens aktiviteter blant annet gjennom vår organisering av tiden og bestemte måter å utføre ulike gjøremål på. Den usynlige disiplinens uavgrensbarhet fører til at denne disiplineringsformen ikke er et fenomen som mennesker lett avgrensar i sin bevissthet. Det er derimot vanskelig å avklare og definere dens grenser, og ofte er man ikke klar over at man står overfor den fordi den kan synes både flyktig og udefinerbar i sitt uttrykk. Samtidig er den skjulte disiplinen smygende, eller ikke-støyende av natur. Den proklamerer ikke høylytt sin ankomst, men etablerer seg mer i det stille. Mathiesen beskriver den skjulte disiplinen som snikende. Det femte kjennetegnet han knytter opp mot denne formen for disiplin er at den er dynamisk. Dynamisk i den forstand at den utvikler seg over tid, samtidig som den stadig blir både mer omfattende og sterkere i sitt uttrykk og virkning etter at den først er blitt etablert som en grunnform og struktur.

Jeg deler Mathiesens syn på og fremstilling av den usynlige disiplinen, men mener samtidig at den mer åpenbare og synlige disiplinen også kan beskrives med flere av de samme egenskapene. Vi vil kunne finne grenseland der hvor den usynlige og synlige disiplinen møtes og glir over i hverandre. Det er vanskelig å påstå at et handlingsrom består av enten synlig eller usynlig disiplin. Etter min mening vil begge former for disiplin være representert i de ulike handlingsrommene.

Om vi tar utgangspunkt i Mathiesens teori om den skjulte disiplin, er det ikke urimelig å konkludere med at en eller annen form for disiplin alltid er tilstede, selv når den ikke fremtrer som klar og tydelig og lett å observere. Samtidig vil vi også kunne si at disiplinen kan være skjult uavhengig av om den befinner seg i klart definerte eller mindre avgrensede situasjoner og handlingsrom. Kan vi knytte Mathiesens teori opp mot Arendts tese om hvordan konsekvensene av at skillet mellom de ulike rommene

viskes ut og er i ferd med å opphøre virker inn på individene? I innledningen stiller jeg spørsmål ved om vi kan generalisere Arendts teori vedrørende opphørelsen av skillet mellom det private og det offentlige rom til også å omfatte skillene mellom andre former for handlingsrom.

La meg prøve dette ved å stille et konkret spørsmål; “Er det ikke lenger, for mange mennesker, like tydelige grenser mellom privatliv og arbeid?” Har eksempelvis mobiltelefon og muligheten for hjemmekontor ført til at skillet mellom fritid og arbeid ikke lenger er like atskilt som tidligere? Og hvordan har i så tilfelle dette påvirket disiplinens uttrykk? Det at mange nå kan være på jobb selv når de er hjemme både i form av hjemmekontor, men også i form av økt tilgjengelighet gjennom mobiltelefon og Internett, har i mange tilfeller ført til at skillet mellom arbeid og det private har blitt mer diffust enn det var tidligere. Dette kan igjen føre til at disiplinen innenfor de to forskjellige handlingsrommene også glir mer over i hverandre, og ikke lenger opererer atskilt i hvert sitt rom. Om disiplinen blir mer utydelig betyr ikke at den opphører, men at den endrer sitt uttrykk. At disiplinen endrer form og uttrykk gjennom ulike tidsperioder er også helt i tråd med Foucaults teorier. At ulike skillelinjer og strukturer i samfunnet har endret sin form eller blitt oppløst representerer også tanker vi finner hos Arendt.

I denne sammenheng vil det være interessant å stille følgende to spørsmål; Er individet seg disiplinen – i alle dens uttrykk og former – bevisst? Og hvordan påvirkes individet av de ulike handlingsrommenes disiplin? Dette er spørsmål diskusjonen i kapittel tre er bygget på.

2.5. Definisjoner på handlingsrom, disiplin og handlingsrommets potensial

I dette kapitlet har jeg tatt for meg begrepene handlingsrom, disiplin og handlingsrommets potensial med utgangspunkt i litteratur og teorier av først og fremst Hannah Arendt og Michel Foucault. Denne redegjørelsen utgjør den teoretiske plattformen for min videre diskusjon av handlingsrommet som fenomen og utgangspunkt for vår tenkning, handling, læring og utvikling.

Som en introduksjon til de påfølgende diskusjonene i de to neste kapitlene; “Skaper disiplinen føyelige mennesker?” (kapittel 3) og “Handlingsrommets potensial” (kapittel 4), finner jeg det naturlig å klargjøre ovennevnte begreper ytterligere. Nedenfor presenterer jeg derfor en definisjon av begrepene disiplin, handlingsrom og handlingsrommets potensial. Begrepsdefinisjonene er utarbeidet med bakgrunn i redegjørelsene og diskusjonene jeg har foretatt i dette kapittelet og er bygget på min forståelse av litteraturen jeg har tatt for meg med utgangspunkt i oppgavens problemstilling.

Disiplin:

Denne avhandlingen er i stor grad bygget opp rundt disiplinbegrepet slik det defineres i Foucaults teorier. Samtidig har jeg valgt å inkludere det aspektet som fremkommer i Arendt teori som viser til det systemet av mellommenneskelige relasjoner, eller relasjonsveven som oppstår gjennom ordene og gjerningene selv, av levende tale og handling (Arendt, 1996:185).

Denne avhandlingens definisjon på **disiplin** er som følger:

Disiplin er et sosialt fenomen som oppstår og uttrykkes gjennom de strukturer, forventninger, normer og relasjoner som individene bevisst eller ubevisst forholder seg til og legger til grunn for sin tenkning og sine handlinger.

Handlingsrom:

Arendts “fremtredelsesrom” kan ikke eksisterer som et objekt kun i lys av seg selv, men foreligger potensielt og kan etableres i det offentlige rom gjennom individers tilstedeværelse og bekreftes gjennom deres handling. Enhver forsamling av mennesker vil derfor ha en mulighet og et potensial til å danne et fremtredelsesrom, såfremt disse forutsetninger foreligger. Jeg bygger min definisjon av handlingsrom på Arendts fremstilling av begrepet fremtredelsesrom, men har imidlertid valgt ikke å avgrense handlingsrommet til det som Arendt henviser til som den offentlige sfære.

Denne avhandlingens definisjon på **handlingsrom** er som følger :

Et handlingsrom etableres og eksisterer i ulike sosiale kontekster gjennom individers tilstedeværelse og interaksjon.

Handlingsrommets potensial:

Det er nødvendig å presisere at det er individets potensial – i det enkelte handlingsrom – det refereres til i denne definisjonen.

Denne avhandlingens definisjon på **handlingsrommets potensial** er som følger:

Handlingsrommets potensial uttrykker de mulighetene som har sitt utgangspunkt i konstellasjonen mellom deltakerne i handlingsrommet og dets disiplin

Definisjonene og min diskusjon av ovennevnte begreper er utgangspunktet og grunnlaget for den videre diskusjonen i kapittel tre, som omhandler disiplinens påvirkning på individet.

3. SKAPER DISIPLINEN FØYELIGE MENNESKER?

I det foregående kapittelet konkluderes det med at disiplinen er allestedsnærværende i de forskjellige handlingsrommene individene befinner seg i, representert gjennom ulike strukturer, forventninger, normer og relasjoner. Det er i denne forbindelse interessant å stille følgende tre spørsmål, som forøvrig også danner utgangspunktet for dette kapittelets diskusjon; 1. I hvilken grad styrer og påvirker disiplinen individenes tenkning, handling, læring og utvikling? 2. Er disiplinens mange teknikker og uttrykk så etablerte og fundamenterte at de fremstår som så absolutte at individet ikke lenger stiller spørsmål ved deres hensikt og eksistensberettigelse? Og til slutt spørsmål tre, som forøvrig også ble stilt i innledningen; 3. I hvilken grad styrer og preger individet selv sine valg og liv innenfor den virkeligheten det lever i?

Berger og Luckmann utgjør hovedsakelig, sammen med blant andre Bourdieu og Foucault, den litterære plattformen dette kapittelet bygger på. For å kunne diskutere ovennevnte spørsmål på best mulig måte refererer jeg til Foucaults begrep “den disiplinerte kroppen” og Berger og Luckmanns begreper om institusjonalisering og reifisering.

3.1. Den disiplinerte kroppen

Foucault uttaler at menneskenes kropp blir trent til å fysisk uttrykke og representere de gjeldende sosiale verdier. Han sier; “Disiplinen fabrikkerer menneskekropper som underkues og ekserseres – ”føyelige kropper” (Foucault, 2001:127). Videre hevder han at disiplinen gjennom ulike “stille” metoder og gjennom individenes kropper former deres atferd og påvirker deres syn på virkeligheten (Danaher, m. fl., 2000:62). Gjennom ulike prosesser som strukturerer og regulerer store områder av livet må individene forholde seg til disiplinen både gjennom kroppen og sinnet. Foucault hevder videre; “For det disiplinerte menneske som for den sanne troende, er ingen detalj likegyldig” (Foucault, 2001:129). Disiplin handler om å ha oversikt og kontroll over alle detaljene – også kroppens funksjoner. “I ethvert samfunn er kroppen under streng kontroll, den er gjenstand for tvang forbud og plikter” Foucault, 2001:126). Ut fra ulike idealer, kulturelle normer og oppfatninger i forhold til hva som er akseptert og sømmelig atferd formes og reguleres kroppens bevegelser og holdning. Gjennom oppdragelsen og sosialiseringprosessen blant annet på skolen lærer barn at de skal stå pent på rekke før de får komme inn i klasserommet, at de må sitte stille på pulten sin og at de skal rekke opp hånden før de snakker.

Dette er eksempler på disiplineringsregler som regulerer elevenes atferd, og hvor formålet er å skape ro og orden i skolehverdagen. I alle handlingsrom vil det være retningslinjer, i varierende grad, som er knyttet opp mot kroppens bevegelser og funksjon. Klasserommets handlingsrom er bare et av flere eksempler. Slottsmiddager representerer et annet handlingsrom som, gjennom sin strenge etikette, er et annet velegnet eksempel på hvordan disiplinen – både den åpne og den mer skjulte – uttrykkes gjennom individets kropp. Ved ankomst til slottet skal gjestene hilse på kongeparet på en bestemt måte. Mennene bukker og kvinnene forventes fremdeles å gjøre reverens når de hilser på de kongelige. Deretter går alle i prosesjon, i en bestemt rekkefølge, inn i den slottssalen hvor middagen serveres. Underveis i middagen skal gjestene benytte seg av riktig bestikk og glass til enhver tid og skåle på en bestemt måte. Disse bestemte måtene å bevege og bruke kroppen på uttrykker bestemte sosiale regler eller forventninger med hensyn til individets atferd i et bestemt handlingsrom. Foucault

hevder at individet, helt fra fødselen, blir instruert om hva som er akseptabel atferd, og at disse reglene bli “skrevet” inn i individets kropp og dermed påvirker kroppens bevegelser og holdning (Danaher, m.fl., 2000:46-47).

Vi finner at Bourdieu argumenterer langs samme linje som Foucault i sin bok “Meditasjoner” (Bourdieu, 1999) hvor han hevder følgende;

“Vi lærer gjennom kroppen. Den sosiale orden skriver seg inn i kroppen gjennom denne kontinuerlige konfrontasjonen..”. “Man må vokte seg for å undervurdere det kontinuerlige og ofte umerkelige trykket eller undertrykkelsen som utøves gjennom tingenes ordinære orden, den tilpasning som påtvinges gjennom de materielle eksistensbetingelsene...” (Bourdieu 1999:147).

Er det en forskjell på den disiplinen individet tilegner seg kroppslig og den det tilegner seg mentalt? Bourdieu uttaler at: “De mest alvorlige sosiale påbud henvender seg ikke til intellektet, men til kroppen.” (Bourdieu, 1999:147). Videre sier han at den viktigste opplæringen med hensyn til eksemplvis maskulinitet og feminitet dreier seg om å “skrive” forskjellene mellom kjønnene inn i kroppen på individene. Dette skjer og gjenspeiles gjennom ulike måter henholdsvis gutter og jenter kler seg på, beveger seg på, snakker på og oppfører seg på (Bourdieu, 1999:147). Vi ser her at Bourdieu vektlegger individets innlæring og sosialisering på det kroppslige plan. Habitus er det begrepet Bourdieu knytter opp mot individets historiske tilegnelse av sosiale strukturer. Habitus er et uttrykk for den sosiale og kulturelle erfaring og kompetanse som individet – først og fremst gjennom kroppen – har tilegnet seg (Bourdieu, 1999:157).

Hvilke konsekvenser kan det føre til at individet, på grunnlag av bestemte strukturer, idealer og normer inkorporerer bestemte handlingsmønstre? På den ene siden kan man hevde at det gir individet klare rammer som kan oppleves som en trygghet i forhold til å vite hvordan det skal utføre bestemte handlinger og oppgaver i ulike sosiale situasjoner. På en annen side indikerer og signaliserer denne prosessen at det finnes én riktig måte, eller i hvert fall en måte som er mer riktig enn en annen, å utføre disse handlingene og oppgavene på. Handlingsmønsteret som utvikles danner vårt utgangspunkt og det kriteriet vi legger til grunn når vi bevisst og ubevisst bedømmer egen og andres atferd, det vil si at det har en normativ og korrigerende funksjon. Som vi har sett tidligere i oppgaven bedømmer individet alltid egen og andres atferd ut fra bestemte kriterier. Det er etter min mening den eneste muligheten individet har til å kunne bedømme noe eller

noen – så kan kriterienes betydning og verdi alltid diskuteres. Problematisert blir det først når individets kriterier eller handlingsmønstre blir så absolutte at de fremtrer som sosiale sannheter og ikke som et av flere alternative handlingsmuligheter.

Som vi har sett ovenfor etablerer individet, i følge Foucault og Bourdieu, bestemte handlingsmønstre som det tilegner seg gjennom ulik påvirkning³ fra omgivelsene. Påvirkningene rettes både mot den kroppslige og den mentale delen av mennesket. Ender individet opp med å bli et sosialisert “produkt” av sine omgivelser? Føyer og tilpasser individet seg stort sett etter de betingelsene som omgir det, eller er det selv med på å forme, påvirke og endre sine omgivelser og forutsetninger. Hvis det er slik, i hvilken grad og på hvilket grunnlag skjer dette? Vi skal se nærmere på om det er noen bestemte forutsetninger som er avgjørende for menneskets opplevelse av virkeligheten og deres mulighet til selv å kunne bidra aktivt i konstruksjonen av sine omgivelser. I den forbindelse er det fruktbart å trekke inn Berger og Luckmanns teorier. De er representanter for en dialektisk tankegang, det vil si at de mener at det eksisterer en gjensidig påvirkning mellom individ og samfunn og at det er i denne prosessen menneskets virkelighet utvikles (Berger og Luckmann, 2000:9).

Pål Veiden sier i forordet i Berger og Luckmanns bok, “Den samfunnsskapte virkelighet” (Berger og Luckmann, 2000), at Berger og Luckmanns prosjekt kan oppsummeres i tre setninger; Samfunnet er et menneskelig produkt. Samfunnet er en objektiv virkelighet. Mennesket er et sosialt produkt (Berger og Luckmann, 2000:9). Jeg har valgt å ta for meg Berger og Luckmanns begreper og teorier om institusjonalisering og reifisering for å kunne diskutere dette kapittelets tema og problemstillinger på en best mulig måte. Når ikke annet er spesifisert refereres det til “Den samfunnsskapte virkelighet” (Berger og Luckmann, 2000).

3.1.1 Institusjonalisering

Berger og Luckmann hevder at mennesket lever i en sosial orden. Denne sosiale ordenen er et menneskeskapt produkt og en fortløpende menneskelig produksjon, som

---

³ I denne diskusjonen kan det synes som om distinksjonen mellom begrepene sosialisering og disiplinering fremtrer noe uklar. Jeg finner det problematisk å etablere klare skiller mellom disse begrepene da både sosialisering og disiplinering, i denne sammenheng, kan beskrives som et fenomen som påvirker individets tenkning, handling, læring og utvikling.

kun eksisterer som et resultat av menneskelig aktivitet (Berger og Luckmann, 2000:68). Her mener jeg at ser vi en klar linje til Foucault, som også viser til at det å skape orden nærmest uttrykkes som et menneskelig behov. For å forstå hvordan en sosial orden både oppstår, vedlikeholdes og overføres, viser Berger og Luckmann til begrepet institusjonalisering. De hevder at all menneskelig aktivitet er underlagt vanedannelse. Dette gjelder både ikke-sosiale og sosiale aktiviteter, så det vil si at selv det isolerte mennesket har etablerte handlingsmønstre. I følge Berger og Luckmann medfører vanedannelse en psykologisk gevinst fordi valgene innsnevres. Hva mener de med dette?

Vanedannelsen gir valgavgjørelsen som oppstår i en valgsituasjon en retning. Ved å følge sine vante rutiner frigjøres individet fra den byrden det kan være å måtte forholde seg til og vurdere alle mulige alternativer i en konkret valgsituasjon. Vanedannelsen gir også individet en form for trygget og forutsigbarhet, både i forhold til egne og andres atferd. Forfatterne hevder i tillegg at når individet har en etablert vanedannelse som bakgrunn, gir det nytenkning en mulighet til å komme i forgrunnen. Jeg ønsker å modifisere dette utsagnet. Kan det ikke også være slik at individet ved å koble inn autopiloten begrenser sin mulighet til å oppdage nye alternativer, som kanskje til og med viser seg å føre til et bedre resultat? Finnes det noen garanti for at den måten man alltid har utført en bestemt aktivitet på er den beste?

Individet kan ikke stoppe opp i samtlige situasjoner og reflektere over og vurdere mulige handlingsalternativer. Det ville lamme en hver form for progresjon og videre utvikling. Samtidig er det viktig at mennesket er seg bevisst faren for å bli absorbert av sine vanemønstre slik at det narres, eller narrer seg selv, til å tro at det etablerte handlingsmønsteret er det eneste alternativet situasjonen har å tilby. Om vi her trekker en linje til Arendt, ser vi at det vil være hennes definisjon av atferd og ikke handling som er i overensstemmelse med den aktiviteten det her refereres til som vanemessig handling.

Hvordan blir en aktivitet institusjonalisert? Berger og Luckmann argumenterer for at vanedannelsesprosessene går forut for, det vil si at de er en forutsetning for at institusjonalisering skal kunne skje (Berger og Luckmann, 2000:70). Et annet kjennetegn på institusjonalisering er typeinndeling av de ulike vanemessige

handlingene. Typeinndeling vil si det samme som at en handling og dens betydning har en objektiv betydning, uavhengig av hvem som utfører den. At en aktivitet er blitt institusjonalisert impliserer også at den er blitt underlagt en viss sosial kontroll. Det vil si at institusjonalisering medfører et element av kontroll. Når en aktivitet eller atferd styres i en bestemt retning etter forhåndsdefinerte handlingsmønstre, kan vi si at aktiviteten eller atferden er underlagt sosial kontroll, og at den dermed er blitt institusjonalisert. Jo mer institusjonalisert en aktivitet eller atferd utvikler seg til å bli, jo mer forutsigbar og kontrollert fremstår den. Her finner vi klare paralleller til Foucault og hans teorier om institusjonenes rolle i forhold til disiplinenes opprinnelse og dens videre utvikling, samt dens konsekvenser for individets atferd, (se side, 9). Det kan synes som om det er likhetstrekk mellom Berger og Luckmanns begrep sosial kontroll og Foucaults disiplinbegrep. Begge fenomenene styrer, påvirker og legger premisser for menneskets aktiviteter og atferd. Berger og Luckmann hevder også, i likhet med Foucault, at menneskets verden har en tidsmessig struktur, som er påtvunget individet (Berger og Luckmann, 2000:47). Det betyr at det er visse tidspunkter og hendelser mennesket må forholde seg til, eksempelvis utdanningsstrukturen; Eleven begynner på barneskolen som seksåring for så å gå videre på ungdomstrinnet som trettenåring. Først etter ti år er det opp til individet selv å velge sin videre skolegang, eller å velge den bort.

Det som er viktig å påpeke i denne sammenheng, er at selv om individet erkjenner og aksepterer at det i sin hverdag må forholde seg til den tidsmessige faktor, så betyr det nødvendigvis ikke at det ikke foreligger andre valgalternativer knyttet til denne faktorens betingelser, som eksempelvis hjemmeundervisning for eksempelet ovenfor.

Hvor oppstår institusjonaliseringen? I følge Berger og Luckmann kan en begynnende institusjonalisering oppstå i enhver sosial situasjon, eller setting, som løper over tid (Berger og Luckmann, 2000:71). Dette inkluderer både situasjoner med et stort antall mennesker involvert og møter hvor kun to individer interagerer. Gjennom deres samhandling vil det dannes mønstre, regler og vaner for ulike aktiviteter og atferd. Denne prosessen omfatter både individets separate handlinger og interaksjonen mellom dem, tilknyttet de rollene individene har i forhold til hverandre. Viser dette at det alltid vil ligge en viss form for struktur og forutsetninger – eller disiplin – til grunn når individer samhandler, og at disse utgjør en del av det individet opplever som sin virkelighet? I følge Berger og Luckmann kan en institusjonell verden oppfattes som en

objektiv virkelighet på samme måte som den naturlige verdens virkelighet. Bourdieu argumenterer langs samme linje når han hevder følgende;

”Den instituerte institution er resultatet af en proces der på samme tid instituerer institutionen i nogle sociale strukturer, og i nogle mentale strukturer som er tilpasset disse sociale strukturer. Derfor sker der det at man overser at den instituerte instituion er resultatet af en lang række institueringshandling, ligesom man overser at det blot er på overfladen, i sin ydre fremtoning, at den fremstår som *naturlig* (Bourdieu, 2003:104).

Berger og Luckmann uttaler videre;”Det er et paradoks at mennesket er i stand til å produsere en verden som det i ettertid opplever som noe annet enn et menneskelig produkt...”(Berger og Luckmann, 2000:75-76. Hva mener de med det utsagnet, og hvilke utfordringer og konsekvenser kan dette fenomenet føre til?

3.1.2. Reifisering

Menneskers virkelighetsforståelse og opplevelse av sin mulighet til å handle og påvirke sine omgivelser er ulik. Dette kan ha svært mange forskjellige årsaker – både indre og ytre faktorer kan spille inn her. Jeg kommer ikke til å gå nærmere inn på individuelle handlingsmønstre og ulike mestringsteorier i denne avhandlingen. Mitt fokus er å se på ulike faktorer, eller fenomener som påvirker menneskers opplevelse av hvilke muligheter de har til å påvirke og endre sine betingelser og den virkeligheten de lever i. Derfor har jeg valgt å trekke inn begrepet “reifisering”. Berger og Luckmann definerer reifisering som; “å oppfatte produktene av menneskelige aktiviteter som om de var noe annet enn menneskelige produkter, som om de var naturgitte, en følge av kosmiske lover, eller utslag av guddommelig vilje. Reifisering innebærer at mennesket er i stand til å glemme sitt forfatterskap av den menneskelige verden” (Berger og Luckmann, 2000:100). Muligheten for reifisering er aldri langt borte når mennesket møter en “objektiv”, sosial verden eller handlingsrom som allerede er etablert.

På sin vandring mellom ulike kontekster eller handlingsrom, møter individene en konstruert virkelighet som fremstår som en objektiv virkelighet. I følge Scheler er den menneskelige kunnskap gitt i et samfunn a priori den individuelle erfaring, og at den derfor bidrar til å gi individets erfaring sin betydningsorden (Scheler referert i Berger og Luckmann, 2000:30). For individet vil dermed denne ordenen fremstå som den naturlige måten å betrakte verden på. Vil det si at individet aldri vil kunne sette seg utenfor denne

ordenens rammer, men kun overtar andres virkelighet som sin egen? Marx er en av teoretikerne som benekter dette. Han hevder at mennesket ikke møter denne ordenen eller virkeligheten forutsetningløst, men at individet både kan påvirke den og sette seg utover den. Mennesket har selv mulighet til å skape mening i sin egen virkelighet innenfor de forhold som er direkte overlevert og gitt fra tidligere tider (Marx referert i Kvalbein, 1998:19). Det som er sentralt i denne sammenheng er om individet bevarer en bevissthet om at det som er menneskeskapt også kan utfordres og omskapes av mennesker. Forutsetningen for dette er etter min mening at individene møter omverdenen (det vil si de ulike handlingsrommene de befinner seg i) med en reflektert og bevisst holdning.

I denne sammenheng mener jeg det er naturlig å trekke inn Bourdieu og det han beskriver som illusjonen om “den rene tanke”, som viser til at individet alltid møter omverdenen med den historien det har tilegnet seg gjennom tidligere erfaringer (Bourdieu, 1999:9). Det vil si at individene har internalisert bestemte skjemaer for oppfattelse og vurderinger som inneholder visse strukturer. Når individet skal reflektere over et tema, eksempelvis handlingsrommets disiplin, risikerer det dermed å ty til tankegang som selv er et produkt av disiplinens strukturer (Bourdieu, 2000:13). Løsningen er i følge Goffmann, at individet må stille spørsmål ved selv de mest innlysende sannheter, også de sannheter som oppleves som naturgitte og ikke menneskeskapt. For å kunne oppnå dette må man ta utgangspunkt i en distansert tankegang (Hviid Jacobsen og Kristiansen, 2002:175).

“...en institusjon som er innskrevet gjennom årtusener i de sosiale strukturenes objektivitet og i de kognitive strukturenes subjektivitet, og derfor ikke har noe annet til å tenke... (om motsetninger mellom det “maskuline” og det “feminine”) med enn et tanke sett som selv er konstruert/strukturert. I følge denne motsetningen risikerer han å bruke visse skjemaer for oppfattelse og tenkning som gjenstand for erkjennelsen, mens han egentlig burde behandle dem som gjenstander for erkjennelsen. Og selv den mest oppmerksomme analytiker, risikerer på denne måten uvitende å hente de samme tankeinstrumenter som han anvender for å tenke det ubevisste opp fra et utenkt ubevisste” (Hviid Jacobsen og Kristiansen, 2002:175).

Det synes her rimelig å trekke inn Bourdieus teori om forskjellen mellom en ortodoks og en heterodoks debatt. En ortodoks debatt aksepterer og holder seg innenfor allerede gitte hoveddrammer, i motsetning til en heterodoks debatt som nettopp stiller spørsmål ved hoveddrammene (Mathiesen, 1995:31). Det er ikke tilstrekkelig å kun ha et ønske, eller en vilje, til å reflektere over et handlingsroms forutsetninger, man må i tillegg være

seg bevisst at man alltid reflekterer ut fra et gitt utgangspunkt. Og dette utgangspunktet, eller plattformen, har allerede et innhold som omfatter en allerede eksisterende forståelseshorisont med etablerte tanke- og erfaringsstrukturer, som blant annet uttrykkes gjennom individets språk.

Pål Veiden skriver i innledningen til “Den samfunnsskapte virkelighet” at språket er lagringsplass for erfaringer, uten at individet må rekonstruere de opprinnelige formasjonsprosessene. Språket er der “ferdig til bruk” og fremstår som selvfølgelig for oss (Berger og Luckmann, 2000:11). Det vil si at vi tar utgangspunkt i og benytter oss av ferdig definerte ord og begreper når vi skal diskutere, beskrive eller reflektere over et tema, en situasjon eller et begrep. Språket er et fenomen som de aller fleste antagelig betrakter som “naturlig”, men betyr det at det er objektivt? Derrida hevder i dokumentarfilmen “Jacques Derrida”, at språket i seg selv aldri er nøytralt (Dick, K. & Ziering, A., 2002). Etter min mening gjelder dette alle typer språk, både nasjonale, faglige, dialekter, slang og tegnspråk. Mennesket møter og må forholde seg til, og kanskje endog uttrykke seg gjennom flere ulike språktyper. Ulike former for sosiale settinger kan være preget av forskjellige typer “språk”. Kan vi si at språket i mange tilfeller fungerer som et slags betinget verktøy for menneskers mulighet til å kommuniserer og interagerer verbalt med omverdenen?

Berger og Luckmann hevder at individet gjennom språket får tilgang på et stort utvalg av betydninger som det kan benytte når det skal bringe orden i sine sosiale erfaringer (Berger og Luckmann, 2000:58). På samme sett vil språket også være et tilgjengelig hjelpemiddel når mennesker skal kommunisere med hverandre. Berger og Luckmann påpeker samtidig at språket er en faktisitet utenfor individet (Berger og Luckmann, 2000:56). Gjennom sine regler, kategorier og klassifiseringssystemer tvinger språket individet inn i sitt mønster, og får på den måten en dominerende innvirkning på hvordan individet uttrykker seg. Det kan synes som om språket gir individet både muligheter og begrensninger med hensyn til å sortere, forstå, lagre og formidle kunnskap, opplevelser og erfaringer. Muligheter fordi individet gjennom språket får et verktøy til å skape struktur og orden i sin virkelighet, og samtidig gir det individet en tilgjengelig kanal til å interagere med andre. Språket kan også gi begrensninger fordi det inneholder et ferdig sett av regler, klassifiseringssystemer, typeinndelinger og mønstre som individet må forholde seg til og bevege seg innenfor. Individet tar utgangspunkt i språket når det

forstår, definerer og lagrer sine opplevelser og kunnskap. Dermed er individet prisgitt det enkelte språkets innhold og mangfold i forhold til å uttrykke seg og kommuniser med andre.

Hvilke muligheter og begrensninger kan dette føre til? Gjennom å ha en felles kommunikasjonsplattform, som et språk kan gi, er det færre sjanser for at det kan oppstå misforståelser mellom individene. Samtidig kan språkets grenser og regler sette begrensninger for individets mulighet til å uttrykke seg. I følge Derrida er målet improvisasjon, men at det er umulig fordi “alt” er gitt på forhånd – blant annet gjennom språket (Dick, K. & Ziering, A., 2002). Jeg vil her vise til Foucaults diskursteori, som ble drøftet i forrige kapittel (se side, 19). Foucault hevder at språket består av de ideene og utsagn (statements) individet forstår sin verden ut fra. Det er gjennom språket diskursen oppstår og uttrykkes. I følge Foucault er våre tanker og handlinger påvirket og til en viss grad styrt av forskjellige pågående diskurser, det vil si at individet, gjennom den disiplinen som uttrykkes gjennom språket kan bli hemmet i sin læring og utvikling. I “The Archaeology of Knowledge” (Foucault, 2005) kommer han med følgende utsagn;

I Understand the unease of all such people. They have probably found it difficult enough to recognize that their story, their economics, their social practices, the language (langue) that they speak, the mythology of their ancestors, even the stories that they were told in their childhood, are governed by rules that are not all given to their consciousness; they can hardly agree to being dispossessed in addition of that discourse in which they wish to be able to say immediately and directly what they think, believe, or imagine; they prefer to deny that discourse is a complex, differentiated practice, governed by analysable rules and transformations, rather than be deprived of that tender, consoling certainty of being able to change, if not the world, if not life, at least their “meaning”, simply with a fresh word that can come only from themselves, and remain for ever close to the source. So many things have already eluded them in their language (langue).” (Foucault, 2005:232)

Ytterligere begrensninger oppstår når, som Berger og Luckmann har påpekt, språket oppfattes som et ”naturlig” element i vår virkelighet – noe som eksisterer uavhengig av og utenfor individet selv. Er det slik at språket er utsatt for reifisering, det vil si at mennesket har “glemt” at språket er et menneskelig produkt og ikke et uttrykk for et naturgitt fenomen? Slik jeg ser det representerer språket en sterk faktor i individets virkelighetsforståelse. Det er gjennom språket det lille barnet innlemmes i den sosiale betydningsordenen og det er gjennom språket det formidler sine opplevelser, følelser og

meninger. Mennesket er et samfunnsvesen og språket er utgangspunktet for individets kommunikasjon med andre.

Berger og Luckmanns teorier presenterer nettopp en helhetstenkning rundt de mange prosesser som gjør mennesket til et samfunnsvesen (Berger og Luckmann, 2000:18-19). De sier, som Foucault, at individets virkelighet består av strukturer som først og fremst har fått sitt uttrykk via institusjonene. Dagliglivets verden preges av disse strukturene, eller institusjonaliserte handlinger, også når det gjelder fenomenet tid. Som Foucault hevder Berger og Luckmann at hverdagens tidsmessige struktur er et fenomen som er påtvunget mennesket og en faktisitet individet må regne med i forhold til planleggingen av sin hverdag (Berger og Luckmann, 2000:47). Men det faktum at vi erkjenner et fenomen som en realitet betyr vel ikke nødvendigvis at vi ikke kan søke å endre dets betingelser eller uttrykk? Her er vi for øvrig ved det jeg oppfatter som reifiseringens kjerne; at ulike fenomener blir oppfattet som en realitet som det ikke står i menneskets makt å endre forutsetningene til. Denne problemstillingen vil jeg se i forhold til Foucaults utsagn om at disiplinenes mange teknikker og metoder gjør individene til føyelige mennesker som internaliserer og tilpasser seg omgivelsenes strukturer, forventninger, forutsetninger og normer – det vil si disiplinen. Har individet blitt redusert til et ledd i en overføringsprosess av handlingsrommenes disiplin, eller har det fremdeles mulighet til å reflektere over og påvirke og styre sine valg og sitt liv?

3.1.3. Det individuelle og selvstendige individet – en sannhet eller en illusjon?

Bildet av det vestlige og moderne tids menneske som et selvstendig individ med mulighet til å foreta egne valg og kontrollere og styre sitt eget liv og handlinger må sies å representere en grunnleggende oppfatning i vårt samfunn i dag. Er denne ideen så etablert i vår kultur at den fremstår som en sannhet vi ikke lenger stiller spørsmål ved? Bourdieus begrep “doksisk rom” er hentet fra det greske doxa og viser til det ikke-diskuterbare, eller til tanker som allerede er ferdigtenkt. Det doksiske rom er det i samfunnet som menneskene ikke lenger stiller spørsmål ved fordi det oppfattes som selvsagt (Mathiesen, 1995:31). Er det selvstendige og frie individet en realitet eller en sannhet med sterke modifikasjoner? I hvilken grad styres individet og i hvilken grad tar det selvstendige og bevisste valg?

Som vi så i forrige kapittel (se side 25), tillegger Arendt menneskets frihet stor betydning. Hun anser imidlertid ikke at frihet er et medfødt privilegium, men hevder derimot at individet kan oppnå frihet gjennom samhandling med andre. Arendt hevder videre at individet har mulighet til å frigjøre seg fra etablerte strukturer og igangsette nye begynnelse, det vil si handle. I muligheten til å handle ligger også individets mulighet til å foreta egne valg. I følge Arendt omfatter ikke individets frihet og dets mulighet til å handle, hele individets verden, eller virkelighet, den begrenses til det området av individets tilværelse som tilhører det offentlige rommet (se side, 32). Som jeg tidligere har nevnt er dette et omdiskutert område av Arendts teorier sett i lys av den virkelige og samfunnsstruktur som er representativ for individer i dag – i hvert fall i den vestlige verden. Det kan stilles spørsmålsteget ved om Arendts skille mellom det private og det offentlig rom, og det disse to rommene representere, fremdeles er en hensiktsmessig måte å forholde seg til individets virkelighet på. Et viktig element i Arendts tenkning er hennes budskap om nødvendigheten av å reflektere over de handlinger og valg man foretar seg. Jeg forstår Arendt dit hen at det er refleksjonen og tenkningen som gir individet mulighet til å tre ut av det umiddelbare handlingsrommet og skape den nødvendige avstand til den virkeligheten individet lever i, slik at det kan stoppe opp og se sin verden ut fra andre perspektiver (Øverenget, 2003:238-239).

Vi finner her sammenfallende tanker mellom Arendts avstand til virkeligheten og Goffmans distanserte tankegang. Individet er gjennom hverdagens aktiviteter ofte absorbert i de strukturer, forventninger, normer og relasjoner som uttrykkes i de ulike handlingsrommene. Tenkningen gir individet en distanse til denne verdenen. Gjennom om å betrakte sin virkelighet på avstand kan individet oppnå forståelse og få nye perspektiver, og dermed oppdage at det eksisterer alternativer. Og gjennom denne erkjennelsen oppstår individets mulighet til å velge. Viktigheten av at individet ikke bare er en deltaker, men også en betrakter i forhold til den virkeligheten det lever i, illustrerer Arendts tanker om at det bør være et gjensidig forhold eller likevekt mellom *vita activa* og *vita contemplativa* (se side 25).

3.2 Menneskets valg – en mulighet og / eller en begrensning?

Fra første dag menneskene kom på jorden har de blitt stilt overfor valg. Individene blir alle, hver dag, konfrontert med forskjellige valg. Små valg og store valg, viktige valg og mindre viktige valg. Livet kan beskrives som en endeløs rekke av ulike valg. Mennesket blir stilt overfor situasjoner hvor det er enkelt å velge, andre ganger kan det oppleve den dypeste frustrasjon og hjelpeløshet fordi det ikke synes som om det rette valget finnes overhodet. Dessuten innebærer ethvert valg at individet på samme tid må velge noe annet bort. Usikkerheten knyttet til om man tar det rette valget vil alltid være til stede i større eller mindre grad i enhver valgsituasjon mennesket befinner seg i. Valg, og det å kunne velge, kan vel sies å være frihet i praksis. Samtidig inneholder det også et element av ufrihet fordi man aldri kan velge bort selve valget. Individet kan overlate til andre å foreta valg for seg, men den avgjørelsen er i seg selv også et valg.

Weber hevder følgende; “Følgelig kan intet ansvarsbevisst og forstandig menneske unnlate å foreta en avveining av sine handlingers mål og følger.” Han hevder videre; “Å treffe valget er det handlendes menneskets sak.” (Weber, 1990:163). De fleste vil vel si seg enige i at mennesket har en moralsk forpliktelse til selv å reflektere over sine handlinger og at det er det enkelte individ som først og fremst må bære ansvaret for valgene det tar, handlingene det utfører og de konsekvensene som følger.

Pascal hevder i denne sammenheng at “Intet er mer maktpåliggende for mennesket enn å bli klar over seg selv.” (Pascal, 1994:19). Hvordan kan mennesket bli klar over seg selv om ikke nettopp gjennom å ha et bevisst forhold til og samtidig reflektere over de betingelsene det forholder seg til i sine handlingsrom?

Hvorfor valgte og handlet vi som vi gjorde og hvilke konsekvenser førte det til? Forutsetningen for denne refleksjonen er erkjennelsen og opplevelsen av at vi har et valg i forhold til hvilke handlinger vi igangsetter og at vi har muligheten til å gjennomføre handlingen, det vil si at vi har en arena å stå frem på – at vi har et handlingsrom.

3.2.1. Tilpasning – en overlevelsesstrategi eller veien til sammenbrudd?

Hvem kjenner vel ikke igjen replikken: “Jeg hadde ikke noe valg, fordi ...” Ved å kun forholde seg til og foreta beslutninger ut fra det som oppfattes som omgivelsenes

forventninger uten å stille spørsmål ved betingelsene, fraskriver mennesket seg ansvaret for valget som ble tatt og dermed også for dets konsekvenser. Vi er med på å etablere en virkelighet hvor vi ikke selv har mulighet til å påvirke situasjonens utfall. Kan det være slik at individet enkelte ganger bevisst eller ubevisst bruker disiplinen som et alibi når det ikke makter eller ønsker å forholde seg til valgets realiteter? I følge Kierkegaard blir valget først et valg når man holder fast ved det. Valget må bekreftes av en selv. Alt annet er en endeløs tilpasning til omgivelsene som vil ende med fortvilelse. (Kierkegaard referert fra Øverenget 2003a:43).

Berger og Luckmann knytter i denne sammenheng reifisering opp mot rollebegrepet, og sier at roller kan reifiseres på samme måte som institusjoner. Det vil si at den delen av selvbevisstheten som er blitt objektivisert i en rolle, eksempelvis rollen som medlem i Frelsesarmeens lederråd, tolker visse situasjoner, eller valg ut fra rollens definerte ansvarsoppgaver, eller betingelser (Berger og Luckmann, 2000:101). Frelsesarmeens ledelse har nylig degradert en av sine offiserer fordi han lever åpent i et homofilt parforhold. I følge major Jan Risan i Frelsesarmeens lederråd er det ikke mulig å bære uniform og samtidig leve i et homofilt parforhold (www.dagsavisen.no). Ved å henvise til organisasjonens homofilisyn kan de på sett og vis fraskrive seg ansvaret for degraderingen av den homofile offiseren. Lederrådet hadde rett og slett ikke noe valg – de “måtte” forholde seg til, og handle ut fra Frelsesarmeens standpunkt. Major Risan uttaler at det er ulike syn på dette spørsmålet innad i organisasjonen, men tror det er lite sannsynlig at Frelsesarmeens praksis på kort sikt kan bli endret (www.dagsavisen.no). Når et individ tilpasser seg en situasjon eller en rolles forutsetninger og forventninger avgrenser det samtidig sine valg- og handlingsalternativer. Å tilpasse seg kan være et valg eller en strategi i seg selv, men også en måte å unnlate å erkjenne overfor seg selv at det finnes andre alternativer. Dermed fraskriver individet seg ansvaret for valget og dets konsekvenser. Tilpasningen kan også være ubevisst, det vil si en konsekvens av at individets selvbevissthet har blitt objektivisert i forhold til bestemt rolle. En følge av dette er at individet opplever at det kun har de handlingsalternativene rollen tilsier.

3.2.2. Valget har ingen garanti

Mennesket kan aldri vite hundre prosent sikkert hvilket valg eller handling som er rett, fordi et valg og en handlings konsekvenser først gir seg til kjenne i fremtiden, og

fremtiden kan man ikke vite noe sikkert om. Valget må tas uten noen form for garanti når det gjelder dets utfall og følger. Derrida hevder at fremtiden er ankomsten til det ukjente. Og at fremtiden selv har en fremtid (Dick, K. & Ziering, A., 2002). Det ukjente kan skape både interesse og frykt, som igjen påvirker både individets evne til å velge og valgets innhold. Når individet velger noe har det som konsekvens at det samtidig velger noe annet bort. Det vil for eksempel bety at individet ekskluderer tanker, situasjoner, teorier, handlinger og mennesker osv. som ikke passer inn i dets forståelse eller ikke synes å oppfylle de kravene eller kriteriene individet har i forhold til en gitt standard og/eller kvalitet. Nå er det ikke slik at individet står fullstendig på bar bakke når det skal foreta avveininger og avgjørelser. De fleste mennesker har tilgang på ulike hjelpemidler som kan bistå dem med forskjellig informasjon, anbefalinger og veiledning i de ulike beslutningssituasjonene de blir stilt overfor. Felles for dem alle er imidlertid at de ikke kan garantere et bestemt eller ønsket sett av konsekvenser, men kun predikere valgets utfall med varierende grad av sikkerhet. I følge Arendt vil følgene av enhver handling være uoversiktlig selv under de mest begrensede forhold, fordi veven av relasjoner og dens spesifikke konstellasjoner er i stadig endring (Arendt, 1996:195). Det vil si at individet aldri kan vite på forhånd om det valget det tar er det rette, en frustrerende erkjennelse i seg selv.

I forrige kapittel defineres disiplinen som et fenomen som oppstår og uttrykkes gjennom de forutsetninger, forventninger, rammer og normer som individene bevisst eller ubevisst forholder seg til eller legger til grunn for sine handlinger. Det vil i denne sammenheng si at disiplinen rundt oss påvirker de valgene menneskene tar. I dette kapitlet har jeg argumentert for at individet gjennom sin fødsel “innsettes” i en sosial orden og gjennom sosialiseringssprosessen tilegner seg vane- og handlingsmønstre. I tillegg vil også menneskets individuelle bagasje av tidligere opplevelser og erfaringer utgjøre en påvirkningsvariabel i denne sammenheng. Bourdieu uttrykker lignende tanker i utsagnet;

“Det menneskelige sinnslivet er også sosialt avgrensa, sosialt strukturert, det vil alltid, anten mennesket vil eller ei, vere innestengt – bortsett frå i den grad at mennesket blir merksam på dette – “innafor grensene som hjernen set”, som Marx sa det, dvs innafor grensene i det systemet av kategoriar som mennesket har skaffa seg gjennom oppvoksteren og utdanninga” (Bourdieu, 1993:112).

Hva betyr dette? Etter min mening er det viktig å ikke bare reflektere over de ulike valgalternativene vi har, men også å være seg bevisst flest mulig av de bakenforliggende faktorene som former, påvirker og utgjør omstendighetene for at mennesket velger som det gjør. Utfordringen er at det slett ikke alltid er like opplagt å forutsi disse påvirkningsvariablene.

I den ideelle verden ville mennesket kunne vurdere situasjoner og personer ut fra et objektivt, nøytralt utgangspunkt når det skulle foreta beslutninger eller valg. Dette sammenfaller imidlertid ikke med realitetene som møter individet i den virkelige verden. Allikevel kan man velge å ha dette utgangspunktet som ideal for sine handlinger. Samtidig må man erkjenne at ens utgangspunkt har sin begrensning – men i denne sammenheng er det alt man har. Kan man gjennom gjenkjennelsen og erkjennelsen av denne begrensningen være et skritt nærmere idealet?

3.3. Menneskets begrensning som utgangspunkt for dets muligheter?

Bourdieu uttaler i sin bok “Meditasjoner” (Bourdieu, 1999) at han har et problem, og det er å virkelig akseptere at selv ens egen frihet har sin begrensning (Bourdieu, 1999:13). Utsagnet tilkjennegir et anstrøk av frustrasjon fordi konsekvensene av denne konklusjonen på sett og vis fratar mennesket illusjonen om en betingelseløs, åpen fremtid. I tillegg til menneskets frihet vil også dets tenkning, valg og handlinger alltid stå i forhold til noe eller noen – aldri uavhengige alene. Alt det som berører det menneskelige liv, og alt det som inngår og opptre i menneskenes verden, forvandler seg straks til en betingelse for menneskelig eksistens. Og derfor er mennesket, uansett hva det enn gjør eller ikke gjør, i følge Arendt alltid betingede vesener (Arendt, 1996:30). Fordi mennesket har mulighet til å tenke, reflektere og å foreta egne valg, i tillegg til å ha evnen til å endre sine betingelser, må det også betegnes som betingende (Svendsen, 2001:181).

Utsagnet; ”Å starte med blanke ark”, er et løfte som aldri kan innfris betingelseløst. Vi vil alltid ta med oss noe fra dagen i dag i møtet med dagen i morgen. Menneskets individuelle utgangspunkt for møtet med morgendagen er summen av de valg, handlinger og tanker har gjort seg tidligere i livet. Friheten består i at man kan foreta nye valg, sette i gang nye handlinger og tenke nye tanker. Frihetens begrensning består i

at man aldri kan “unnslippe” det man allerede er – der man er. Er frykten for denne erkjennelsen med dens konsekvenser og utfordringer den største begrensningen av alle og fører det til at man opplever sitt handlingsrom som mindre, eller mer begrenset enn det virkelig er? Og vil i så fall det bety at det er mennesket selv som kan representere den største begrensningen (for seg selv)? Det spørsmålet fører oss tilbake til det innledende sitatet av Pascal; “Menneskets begrensning fremtrer nemlig meget klarere hos dem som ikke kjenner den, enn hos dem som er seg den bevisst.” (Pascal referert i Bourdieu, 1999:136). Hvordan “finner” individet sine muligheter? Hva er menneskets potensial? Er erkjennelsen av begrensningen i seg selv et tilstrekkelig utgangspunkt?

3.4. Sammendrag

I dette kapittelet har jeg sett på hvilke konsekvenser disiplinen tilstedeværelse og uttrykk har for individets tenkning, handling og opplevelse av sin mulighet til å påvirke sin virkelighet, samt å foreta valg. Disiplinen er et allestedsnærværende fenomen i individets ulike handlingsrom. Den er et sosialt, det vil si menneskeskapt fenomen som etableres gjennom individers samhandling. Disiplinens ulike teknikker, rutiner, metoder og vanemønstre er integrert i de ulike handlingsrommene og fremstår som en “naturlig” del av individets virkelighet. I hvilken grad opplever individet at disiplinen er menneske- og ikke naturskapt og at det dermed er mulig for mennesket å endre dens betingelser? Gjennom tenkningen har individet en mulighet til å skape den nødvendige distansen til handlingsrommets disiplin som skal til for å kunne etablere en forståelse av disiplinens uttrykk – dens begrensninger og muligheter. En bevisstgjøring av disiplinens innhold og mulige konsekvenser gir individet handlingsalternativer.

Fordi disiplinen alltid vil være til stede i enhver sosial setting i en eller annen form, ligger det ikke i individets makt å velge den bort. Individet har imidlertid en mulighet til å velge hvordan det vil forholde seg til de muligheter og begrensninger den uttrykker. Forutsetningen for dette valget er en erkjennelse av disiplinens tilstedeværelse og en bevisstgjøring i forhold til nettopp de muligheter og begrensninger den “rommer”. Hvordan kan individet bevisstgjøres et handlingsroms disiplin og dens muligheter og begrensninger? Dette er en problemstilling jeg tar for meg i neste kapittel. Fordi handlingsrommets disiplin påvirker individets tenkning, handling, læring og utvikling er

det viktig å ha et reflektert forhold til de faktorene disiplinen utgjør. Foucaults begrep “føyelige kropper” tar nettopp for seg “faren” eller problematikken som oppstår når individet lar seg absorbere av disiplinen og kun tilpasser seg handlingsrommets betingelser som om de representerte universelle regler eller sannheter. Ved å forholde seg til handlingsrommets disiplin, som om det var en objektiv betydningsorden, reifiserer individet sine omgivelers betingelser. Reifiseringens konsekvens innebærer at individet begrenser sine muligheter til selv å kunne endre og påvirke handlingsrommets betingelser. Hvordan kan individet avsløre reifiseringens følger?

I påfølgende kapittel presenterer jeg en firetrinns modell eller fremgangsmåte som kan benyttes som et utgangspunkt til å definere et handlingsroms potensial. Med utgangspunkt i denne modellen skal jeg argumentere for at individet, gjennom en bevisstgjøring av handlingsrommets disiplin, fremmer sin mulighet til å handle

4. HANDLINGSROMMETS POTENSIAL

I dette kapitlet skal jeg diskutere handlingsrommets potensial; jeg skal se på hvilke muligheter og begrensninger som uttrykkes gjennom handlingsrommet og dets disiplin. Hva er et handlingsroms potensial – kan det defineres? Uttrykker det seg kun i det vi definerer som muligheter, eller kan det som i utgangspunktet oppleves som begrensninger også vise seg å romme muligheter? I dette kapitlet presenterer jeg en modell som kan beskrives som en firetrinns fremgangsmåte. Denne modellen kan benyttes som utgangspunkt eller verktøy når man ønsker å avdekke og definere hva som konstituerer et handlingsroms disiplin, dets muligheter og begrensninger, og endelig; det potensialet dette til sammen “gir”. Fremgangsmåten består av følgende fire punkter;

1. Hva konstituerer handlingsrommets disiplin?
2. Hvilke kriterier, standarder eller gyldighet uttrykkes gjennom handlingsrommets disiplin?
3. Hvilke muligheter og begrensninger finner vi i handlingsrommet?
4. Hvilket potensial uttrykkes gjennom handlingsrommet?

For på en best mulig måte å kunne vise hvordan modellen kan benyttes, tar jeg utgangspunkt i et konkret handlingsroms potensial, nemlig scenekunsten.

4.1. Avgrensning

Frem til dette kapitlet har denne oppgaven hatt et rent teoretisk og abstrakt innhold. Siden jeg ønsker å konkretisere mine tanker, tema og problemstilling, har jeg valgt å ta for meg et konkret handlingsrom. For å bryte med oppgavens teoretiske struktur og belyse dette empirisk, har jeg gjennomført et intervju. Det finnes en rekke handlingsrom å velge mellom, eksempelvis en skoleklasse, et lærerkollegium eller en veiledersituasjon. Handlingsrommet som jeg imidlertid har valgt å ta for meg, er scenekunstens handlingsrom som jeg avgrenser til teaterkunsten. Teaterkunstens handlingsrom er et eksempel på et handlingsrom som tradisjonelt sett ikke forbindes med disiplin. Med dette eksempelet vil jeg blant annet vise at disiplinen er allestedsnærværende. Jeg har valgt å formidle dette kreative handlingsrommet gjennom et intervju med en regissør. Regissøren jeg har intervjuet har arbeidet med både teater, revy, film og tv, men intervjuet ble foretatt med utgangspunkt i hans teaterbakgrunn og -erfaring.

4.1.1. Har mennesket både et indre og et ytre handlingsrom?

Denne oppgaven er konsentrert om det ytre handlingsrommet, det vil si det rommet som oppstår utenfor og rundt mennesket. Med referanse til definisjonen av handlingsrommet i kapittel to, betegnes handlingsrommet som et uttrykk for alle situasjoner hvor mennesker samhandler og interagerer med andre individer. Påstanden om at vi mennesker har et ytre, fysisk handlingsrom kan det sies å være stor enighet om. Kan tenkningen, uttrykt som en tilstedeværelse i oss selv og en indre, mental dialog med oss selv til, betegnes som et indre handlingsrom?

“Hvor er vi når vi tenker?” spør Hannah Arendt i sin bok “The Life of the Mind: Two / Willing”. “Hva trekker vi oss tilbake til hver gang vi trekker oss tilbake fra den synlige verden og stopper å utføre alle våre vanlige aktiviteter?” (Arendt, 1978:11). Når mennesket tenker, beveger det seg fra et ytre (fysisk) til et indre (mentalt) handlingsrom og det oppstår en avstand som gir individet mulighet til å betrakte virkeligheten det

lever i fra “utsiden”. Vi trekker oss et øyeblikk tilbake fra vår fysiske verden og trer inn i vårt indre landskap. Tenkningen gir oss en mulighet til å skape et mentalt bilde, det vil si å etablere et alternativ til den virkelighet eller handlingsrom vi befinner oss i akkurat nå. Dette kan åpne opp for en erkjennelse av at vi innser at vi faktisk har et valg. Vi kan bli værende der hvor vi er, eller vi kan velge å forlate det handlingsrommet vi befinner oss i og tre inn i et annet. Vårt indre og ytre handlingsrom står i et dialektisk forhold til hverandre, og vi beveger oss mellom dem, både bevisst og ubevisst. Her finner jeg det naturlig å trekke en parallell til Arendts *vita activa* (ytre handlingsrom) og *vita contemplativa* (indre handlingsrom). Det indre handlingsrommet kan representere et fristed, det vil si et pusterom for mennesket fra dets aktive liv. Vi har flere eksempler på at mennesker har overlevd ekstreme, ytre påkjenninger og livsbetingelser fordi de har brukt sitt indre handlingsrom som tilfluktssted. Ved å bevege seg fra det ytre til det indre handlingsrommet “fjernet” de seg fra den vanskelige situasjonen de var i og etablerte et alternativt rom som fungerte som et fristed og dermed gjorde det mulig for dem å “overleve” de vanskelige forholdene de levde under.

Det indre handlingsrommet åpner opp for en rekke interessante perspektiver og innfallsvinkler, ikke minst i forhold til menneskets opplevelse av og valg i det ytre handlingsrom. Det er både ulikheter og likheter knyttet til fenomenene det indre og det ytre handlingsrom. Ulikheten består i at alle mennesker har forskjellige indre handlingsrom, hvert individ har sitt eget indre landskap. Likheten består i at alle mennesker både har et indre og et ytre handlingsrom. Likheten kommer også til uttrykk i de sosiale situasjoner hvor forskjellige individer har et felles ytre handlingsrom, det vil si at de er deltagere på den samme arena. Da jeg har avgrenset denne oppgaven til å omhandle det ytre handlingsrom vil det være dette handlingsrommet det refereres til i den påfølgende diskusjonen som omhandler fenomenet handlingsrom.

4.2. Redegjørelse for valg av teori, metode og problemstilling

Når det gjelder valg av teori tar jeg først og fremst utgangspunkt i litteratur av Erving Goffman. En stor del av Goffmans prosjekt gikk ut på å forstå de ulike dimensjonene i samhandling og samhandlingens orden (Hviid Jacobsen og Kristiansen, 2002:225). Samfunnet og den strukturen som eksisterer der, og som mennesket trer inn, er sammen

med individenes samhandlinger i ansikt til ansikt situasjoner det primære i Goffmans teorier (Hviid Jacobsen/Kristiansen, 2002:13). Goffman benyttet ofte metaforer til å beskrive og gjøre rede for sine tanker og teorier. En av hans mest kjente og etablerte metaforer er teatermetaforen, som han benytter seg av i Boken “Vårt rollespill til daglig” (Goffman, 1992). Her trekker han paralleller mellom det som skjer på en teaterscene og det som foregår i menneskers hverdag og møte med hverandre. Goffman brukte dramaturgien som en analytisk metafor, det vil si at han analyserte sosial samhandling som om det var et skuespill. Teatermetaforen fungerte på denne måten som et slags teoretisk verktøy (Hviid Jacobsen og Kristiansen, 2002:88-89).

Det vil derfor være hensiktsmessig å bruke Goffmans teorier i en diskusjon om handlingsrommets potensial, da hans teorier er relevante i en sammenheng som omhandler individers samhandling. Andre bidrag til diskusjonen vil være teori og redegjørelser fra forrige kapittel. Imidlertid er det intervjuet med regissør NN som hovedsakelig danner rammen og er mitt bakteppe, både for diskusjonen og for formidlingen av teaterkunstens handlingsrom, og i forhold til ovennevnte forfatters teorier. Intervjuet formidler en subjektiv fremstilling av én persons erfaringer og tanker rundt hans arbeide, erfaringer og opplevelser i forhold til scenekunstens handlingsrom. Spørsmålenes form fører til en opplevelsesmessig lesning, som gir et innblikk i regissørens selvforståelse av både teaterkunstens handlingsroms potensial og sin egen plass i rommet (Kvale, 1997:152). Hans (intervjuobjektets) “stemme” formidler et interessant perspektiv i form av en “insiders” fremstilling av teaterkunstens handlingsrom.

NN valgte å ikke motta noen skriftlig informasjon eller spørsmålsguide fra meg på forhånd, da han ønsket å stille til intervjuet med “blanke ark”. Han mottok imidlertid min bearbeidelse og tolkning av intervjuet i etterkant og fikk anledning til å komme med innspill og kompletterende informasjon. I denne prosessen, som omfattet vårt samarbeide under og etter intervjuet, etablerte og utviklet NN (som intervjuobjekt) og jeg (som intervjuer) et eget handlingsrom. Handlingsrommets disiplin ble blant annet konstituert av selve rammen for intervjuet, det vil si de tolv spørsmålene jeg hadde utarbeidet, våre definerte roller som intervjuobjekt og intervjuer og relasjonen og interaksjonen oss i mellom. Mulige begrensninger innenfor “vårt” handlingsrom kunne for eksempel være representert i form av manglende forberedelse til intervjuet,

ufullstendige og ikke relevante spørsmål og svar, knapp tid, dårlig relasjon mellom intervjuobjekt og intervjuer samt dårlig kunnskap om temaet. På samme måte som gode forberedelser, interesse for og kjennskap om tema, bra dynamikk osv, er ulike elementer som kan uttrykke rommets muligheter. Når det gjelder handlingsrommets kriterium eller standard, som i dette tilfelle kan overføres til intervjuets målsetting, var målet å skape et så tilfredsstillende produkt som mulig. Målet var å oppnå kunnskap om NNs opplevelse av og erfaring fra teaterkunstens handlingsrom og dernest videreformidle denne forståelsen.

I forbindelse med intervjuet ønsket jeg samtidig å understreke min intensjon med denne oppgaven, som er evnen til å fokusere på og forholde seg til de ulike handlingsrommene man beveger seg i med en bevisst og reflektert holdning. Det var derfor nærliggende å stille NN spørsmål om hans opplevelse av handlingsrommet vi to hadde etablert og samhandlet i under intervjuet, og hvilke muligheter, eventuelt begrensninger det hadde gitt ham i forhold til å få formidlet det han ønsket å formidle. NN ga følgende tilbakemelding;

“Ja, intervjuets handlingsrom har gitt meg muligheter, men det er ikke sikkert jeg har fått det til på den måten jeg ønsket fordi du har stilt spørsmål jeg ikke har tenkt på før. Det har satt rammene for det jeg holder på med innenfor nye rammer for meg. Du har fått umiddelbare svar, fordi jeg ikke hadde tid til å resonnerer lenge nok. Kanskje jeg ikke fikk gitt gode nok svar – gode svar krever også ettertanke, så kanskje jeg kunne ha svart lurere. Og kanskje jeg av den grunn burde ha svart ja til å lese gjennom noe på forhånd allikevel. Dette har vært en annen måte å se teater på, ikke ofte teater blir omtalt på denne måten.”

I ettertid ser jeg at det ville vært mer fruktbart for intervjuets resultat å omformulere spørsmålet og stille det i begynnelsen av intervjuet, og ikke avslutningsvis slik jeg gjorde i dette tilfellet. Samtidig finner jeg det interessant at NN opplevde at intervjuets tema og innfallsvinkel bidro til at han så sitt arbeide, og teaterkunsten i et annet perspektiv.

Valg av regissør er ikke tilfeldig, men er gjort på bakgrunn av kjennskap til både regissøren selv og hans arbeider. Intervjuet ble gjennomført på NNs arbeidsplass og tatt opp på bånd. Utgangspunktet og dermed problemstilling for intervjuet er den samme problemstilling som jeg har i min oppgave; “Handlingsrommets disiplin – en mulighet og / eller begrensning?” Jeg utarbeidet tolv spørsmål som jeg stilte NN under intervjuet. Utgangspunktet for spørsmålene er en firetrinns modell, eller fremgangsmåte som jeg har utarbeidet, med den hensikt å kunne avdekke et handlingsroms potensial.

4.3. Teaterkunstens handlingsrom

4.3.1. Presentasjon av teaterkunstens handlingsrom, med utgangspunkt i en firetrinns modell for å avdekke et handlingsroms potensial;

1. Hva konstituerer handlingsrommets disiplin?

Før vi kan definere et bestemt handlingsroms disiplin er det nødvendig å definere selve handlingsrommet vi tar utgangspunkt i. Definisjonen på et handlingsrom er tidligere i oppgaven presentert som; *“Et handlingsrom etableres og eksisterer i ulike sosiale kontekster gjennom individers tilstedeværelse og interaksjon.”* Eksempler på ulike sosiale kontekster kan være et veiledningsforhold, en familie, en vennegjeng, en skoleklasse og en arbeidsplass, eller en organisasjon. Vi kan her trekke en parallell til Goffman, og det han refererer til som en sosial organisasjon, “... som er et hvilket som helst sted som klart avgrenser hva som kan oppfattes, og hvor en bestemt form for aktivitet regelmessig finner sted.” (Goffman, 1992:197). Goffman sier videre at han i boken “Vårt rollespill til daglig” (Goffman, 1992) har beskjeftiget seg med de sosiale møters struktur. Han påpeker at den viktigste faktoren for individer som kommer i kontakt med hverandre i det sosiale liv er å definere og videre fastholde denne definisjonen av situasjonen (Goffman, 1992:210).

Noen handlingsrom vil fremstå som tydeligere og mer konkrete enn andre. Et teaterensemble vil fremstå som et handlingsrom med klare avgrensninger til eksempelvis andre ensembler på andre teatre. Det er definert hvem som er med i gruppen, hvem som er skuespillere, regissør, koreograf og musikere. Det ville være klart hvilke stykker de skal spille, og skuespillerne ville være tildelt ulike roller. Ikke alle handlingsrom vil ha så definerte og klare avgrensninger som et teaterensemble. Det handlingsrommet som teaterkritikerne danner, kan fremstå som en representant for et mer uklart og mindre konkret handlingsrom. Kan vi si at dette handlingsrommet består av samtlige teaterkritikere som har besøkt et bestemt teater, eller omfatter det kun dem som er tilstede ved den enkelte oppføring? Vi ser her at ulike handlingsrom kan fremstå med ulike uttrykk, i ulik “bekledning”, og at det ikke alltid er like innlysende hvor grensene mellom de forskjellige handlingsrommene går. Hvilke konsekvenser kan dette føre til? Når grensene ikke fremstår som klare kan det føre til at det ikke alltid er like

selvfølgelig for individene hvilket handlingsrom de befinner seg i til enhver tid. Dette kan igjen føre til en usikkerhet rundt hvilke handlingsalternativer og -muligheter individet har og hvilke forventninger som knyttes til individet funksjon i det enkelte handlingsrom, som for øvrig er en problemstilling jeg kommer nærmere inn på under punkt 4 (*Hvilket potensial uttrykkes gjennom handlingsrommet?*).

Det handlingsrommet jeg har valgt som utgangspunkt for denne redegjørelsen er scenekunsten, avgrenset til teaterkunst. Teaterkunstens handlingsrom belyses gjennom mitt intervju med regissør NN. Dette handlingsrommet defineres gjennom samtlige individer som til enhver tid er involvert i de enkelte oppsetningene, på en bestemt teaterscene. For å kunne si noe om teaterkunstens handlingsroms disiplin, må vi ta utgangspunkt i begrepet disiplin. Hva består disiplinen av? Følgende definisjon ble presentert i forrige kapittel; *“Disiplin er et sosialt fenomen som oppstår og uttrykkes gjennom de strukturer, forventninger, normer og relasjoner som individene bevisst eller ubevisst forholder seg til og legger til grunn for sin tenkning og sine handlinger.”* (Se side, 39).

Goffman omtaler rammer og strukturer og hevder; *“Vi giver mening til den sociale verdens kaos af hændelser ved at sætte dem ind i særlige rammer. Rammer hjælper os med andre ord at definere situationen, de er med til at give den en overskrift, så vi kan handle på passende vis i forhold til den pågældende situation”* (Hviid Jacobsen/Kristiansen, 2002:147).

Han sammenligner rammer med fortolkningsskjemaer og hevder videre at alle sosiale rammer omfatter regler (Goffman, 2004:219-222). Hvilket forhold har så NN til disiplin, og på hvilken måte uttrykker den seg innenfor teaterkunsten? NN uttaler følgende;

“Jeg har ikke et bevisst forhold til disiplin, men den eksisterer i ekstreme doser i den jobben jeg har. Kreativitet er et oppskrytt ord i vår bransje. Det handler mye om uendelig mengder med konsentrasjon, arbeid og egenansvar. Vi kommer ikke utenom at disiplin – ofte beinhard disiplin – er et sentralt begrep, men det er nesten aldri nevnt. Vi lærer ikke mye uten disiplin. Skuespillerne har et hardt tidsskjema med ulike stykker, oppsetninger og roller. De har mye å huske og det krever mye konsentrasjon og repetisjon. De må huske og repetere med kroppen og det blir en slags vekselvirkning mellom hukommelse og kropp.”

NNs utsagn om at skuespillere også tilegner seg rollen gjennom kroppen er sammenfallende med Bourdieus teori om at mennesket lærer gjennom kroppen (Bourdieu, 1999:147). Se også min diskusjon i foregående kapittel (se side,).

Å tilegne seg en rolle krever både egenvilje, dyp konsentrasjon og hardt arbeid, men samtidig hevder NN at;

“ ... de (skuespillerne) har mye å huske, de må fokusere, de må slette all vilje.”

Goffman argumenterer langs samme linje når han omtaler den disiplinerte opptredende som en som utviser selvbeherskelse, noe som innebærer at skuespilleren må undertrykke egne følelser og reaksjoner, både private og i forhold til kolleger og publikum. “De egentlige følelsesmessige reaksjoner må skjules og en passende reaksjon må gis til kjenne.” (Goffman, 1992:179-180).

Andre faktorer som danner rammene og forutsetningene NN må forholde seg til i teaterkunstens handlingsrom er tidsskjemaet. For hver teateroppsetting utarbeides det detaljerte tidsskjemaer for alt som skal forberedes, utføres og læres – av alle som er involvert i oppsetningen – frem til teppet går opp på premieren dagen. NN påpeker at tiden og organiseringen av den er en av de viktigste rammebetingelsene han og resten av ensemblet må forholde seg til;

“Hver oppsetting har en tidsbegrenset prøvetid, de rammene er absolutte. Vi har alltid en deadline vi må overholde. Den bestemte dagen klokken 19 går teppet opp, og da må vi prestere.”

Organisering av tid er også en av disiplinteknikkene som Foucault fremhever som sentral i etableringen av disiplin (se side, 16). Andre rammer NN må forholde seg til er teaterets menneskelige og økonomiske ressurser. Med menneskelige ressurser trekker han frem individene som er ansatt på teateret, det vil si skuespillere, musikere, scenearbeidere, lydteknikere osv. La meg her illustrere dette med et eksempel; om en regissør ønsker å bruke fire strengeinstrumenter for å oppnå en spesiell effekt i en scene i en forestilling, er det vanskelig om det kun er to musikere i orkesteret som spiller strengeinstrument.

Stykket som settes opp kan også “bære” med seg visse forutsetninger, både gjennom retningslinjer som formelt kan være knyttet til oppføringen av stykket, og gjennom forventninger i forhold til tidligere oppsetninger. Dettet viser at forutsetningene kan inneholde både åpne og mer skjulte faktorer. NN betegner det å jobbe med tradisjonelle stykker på følgende måte;

“Det føles mer som et fengsel når et stykke er vist mange ganger, mer morsomt å jobbe med “nye” rom og å kunne bruke kjente elementer på nye måter. Selv om et rom har færre forutsetninger krever det like mye disiplin.”

Tidlig i en prøveperiode opererer NN med vide rammer og få begrensninger og åpner opp for at andre skal kunne slippe til med ideer og forslag. I den sammenheng hevder han følgende;

“En oppsetting betyr mange mennesker, det vil si mange idéer. Jo større idétetthet, jo bedre stykke. Det er som en vekselvirkning, alle prøver hverandres idéer, men til slutt må en bestemme. Først har vi kaos, så orden og trygghet for å kunne prestere.”

Her går det en klar linje til Foucault som hevder at det å etablere orden er en av disiplinens primære oppgaver (Foucault, 2001:136-137). For NN er det å etablere en stram regi og orden det samme som å skape trygghet, som igjen er en forutsetning for at skuespillerne skal kunne prestere. Det går en skarp balansegang mellom det å etablere en orden og samtidig bevare dynamikken mellom skuespillerne og i selve fremdriften i stykket. NN mener at forutsetningen for at han kan lykkes i sin jobb er at han evner å skape en helhet, slik at handlingsrommet fremstår med et samlet uttrykk. Han må kunne kommunisere en idé – sitt mål med oppsetningen – til skuespillerne på en slik måte at de tror på den og er i stand til å formidle dette videre til publikum. NNs måte å drive denne prosessen fremover på er ikke tilfeldig. NN fastslår følgende;

“Jeg er avhengig av at skuespillerne har tillit til meg. Den eneste gangen jeg har lagt ned et stykke var da jeg opplevde manglende tillit fra skuespillerne.”

Goffman viser i denne sammenheng til tre punkter som han refererer til som dramaturgisk lojalitet, dramaturgisk omtanke og dramaturgisk disiplin; “Lojalitet og disiplin i dramaturgisk forstand er egenskaper som kreves av lagkamerater dersom det skuespill de fremfører skal få gjennomslagskraft (Goffman, 1992:180).” Goffman hevder at det er en forutsetning at skuespillerne er i besittelse av lojalitet og disiplin.

Dette innebærer blant annet at skuespillerne må utgjøre et sosialt fellesskap som gir hver av de opptredende en plass og moralsk støtte uansett om hun lykkes eller mislykkes i sin opptreden (Goffman, 1992:179-181). Om lojalitet, tillit og disiplin fra skuespillerne er avgjørende faktorer for å lykkes med en oppsetting, vil det være en utfordring å unngå å falle for fristelsen til kun å la disse kriteriene ligge til grunn for utvelgelsen av skuespillere. NN fremhever at en viss dynamikk mellom deltagerne i handlingsrommet også er et viktig kriterium for å lykkes, og derfor er bevisstheten rundt disse ulike momentene viktig. Å etablere et tillitsforhold til skuespillerne, slik at man har et utgangspunkt til å få alle til å jobbe sammen, mot samme mål, krever samhandling og god kommunikasjon. Det kan synes som om handling/samhandling er en sentral forutsetning i et handlingsroms disiplin, og da spesielt i teaterkunstens handlingsrom.

Goffman hevder at “sosial samhandling kan afgrænses snævert som det der udelukkede kommer til uttrykk i sociale situationer, det vil si miljøer hvor to eller flere individer fysisk befinner seg i hinandens responsive nærvær” (Goffman, 2004:283). I sosiale situasjoner vil det utvikles en orden, eller en samhandlingsorden. Samhandlingsordenen er et uttrykk for den struktur og orden som finnes i de ulike sosiale settingene (Goffman, 2004:18). Ovenfor så vi at individene, i følge Goffman, benytter seg av ulike rammer og strukturer for å kunne forstå og definere ulike situasjoner. Vil det ikke være grunn til å anta at individene også påvirkes av de samme strukturene og rammene når de handler? Goffman hevder at sosiale situasjoner utgjør en scene for individets utfoldelse. Det å være til stede, eller dele scene med andre mennesker innebærer både muligheter og risiko, de er uløselig bundet til hverandre (Goffman, 2004:288). Dette er helt i tråd med Arendts tanker. Også hun, som nevnt i forrige kapittel, hevder at handling innebærer både en mulighet for individet til å tre frem som den man er, samtidig som det utsetter seg for andres handling.

Hva konstituerer disiplinen i teaterkunstens handlingsrom? Vi har sett at det er ulike rammer, strukturer og forutsetninger som uttrykker teaterkunstens handlingsrom og påvirker de individene som befinner seg i rommet. Økonomiske og menneskelige ressurser, stykket som skal settes opp, tidsskjemaet, forventninger, tradisjoner, for å nevne noen. I tillegg utgjør den menneskelige relasjonen en viktig faktor og betingelse for opprettholdelsen av handlingsrommets orden og dynamikk. Samtidig er den

menneskelige tilstedeværelsen en forutsetning for at handlingsrom kan oppstå slik at individet gis mulighet til å (sam)handle.

2. Hvilke kriterier, standarder eller gyldighet uttrykkes gjennom handlingsrommets disiplin?

Goffmann hevder at alle former for rammer inneholder normative forventninger. Forventningene er knyttet opp mot hvordan individene utfører de ulike aktivitetene innenfor rammen (Goffman, 1986:345). Her trekker jeg en parallell mellom Goffmans rammebegrep og oppgavens definisjon av handlingsrommet disiplin (se side 39). Foucault diskuterer i denne forbindelse normalitet og normalitetens dommere (se side, 15). Benyttes normalitet som et normativt redskap for å kunne si noe om hva som er akseptert atferd i de ulike kontekster? Å bli kvalifisert eller diskvalifisert, eller selv å være den som kvalifiserer eller diskvalifiserer andre mennesker enten som gode nok til fotballagets a-lag, til å spille hovedrollen i et teaterstykke, eller som verdige medlemmer i det sosiale fellesskapet, er prosesser mennesket kontinuerlig er en del av. Individene måler og bedømmer både andre og seg selv, og blir selv bedømt ut fra bestemte kriterier og standarder. Dette kan omfatte alt fra fysiske egenskaper og faglig kunnskap til holdninger og verdier.

Hvilke standarder og kriterier finner vi uttrykt i disiplinen i teaterkunstens handlingsrom? NN utdyper dette spørsmålet gjennom følgende uttalelse;

“Standardene eller kriteriene er noe som skapes i relasjonen med dem man jobber sammen med innenfor de rammebetingelsene vi har. Jeg er i utgangspunktet åpen for alle typer forslag, hvis fokuset og utgangspunktet er et bra resultat, at vi skal lage godt teater. Det er produktivitet og kreativitet i kranling og meningsutveksling, men det er viktig å stramme inn etter hvert – å skape orden i kaoset. Jeg kan ikke forholde meg til akademiske oppskrifter, jeg må selv få være med på å sette forutsetningene. I denne prosessen er mine samarbeidspartnere, eller fellesskapet i ensemblet viktig. Jeg finner ofte tilbake til de samme menneskene. I tillegg til tidligere erfaring er det å kunne skape en viss trygghet, eller ramme viktig, og det kan være den menneskelige faktor som utgjør denne. Standarden kan uttrykkes i om menneskene rundt meg har troen på at vi kommer til mål, og at de har disiplin nok til å gjøre det de skal, når de skal.”

NN fremhever den menneskelige faktor som sentral når det gjelder hvilke kriterier og standarder som uttrykkes i disiplinen i teaterkunstens handlingsrom. Menneskenes tro på et felles prosjekt og viljen til å lykkes presenteres som sentrale elementer i denne sammenheng. NNs forventninger til skuespillernes og resten av oppsetningens prestasjoner, kunnskap og samhandling er utgangspunktet for etableringen av dette

handlingsrommets standarder og kriterier, på samme måte som skuespillernes forventninger til hverandre og til NN som regissør er det. Forventninger er ikke et fenomen som oppstår impulsivt i en situasjon. Bourdieu hevder at menneskelige handlinger ikke er umiddelbare reaksjoner på ulike stimuli. Samtlige av menneskets reaksjoner overfor andre mennesker er gjennomsyret av deres tidligere historie og forholdet mellom dem (Bourdieu og Walquant, 1993:109). De kan eksempelvis være basert på både kunnskap og tidligere erfaringer fra lignende situasjoner og opplevelser. Faktorer som er relevante i denne sammenheng kan være utdanningsbakgrunnen til den enkelte skuespiller eller regissør. Ulike teaterskoler kan representere og vektlegge forskjellige kunstneriske retninger og profiler som igjen påvirker skolens studenter

I tillegg til individenes gjensidige forventninger, kan det i stykket ligge retningslinjer som berører ulike kriterier i forhold til selve oppføringen av stykket. Det kan eksempelvis, i enkelte roller, kreves at skuespillerne også må kunne beherske andre uttrykksformer som dans og sang, eller at de må tilfredsstille bestemte krav med hensyn til utseende og fysiske egenskaper. Vi ser her at de ulike kriteriene og standardene kan ha både interne (innenfor ensemblet) og eksterne (utenfor ensemblet) utgangspunkt.

Hva så med idealene – i hvilken grad kan de ligge til grunn for hvilke kriterier og standarder man setter seg, og på hvilken måte berører denne faktoren teaterkunsten? NN hevdet ovenfor at målet, eller idealet er å lage godt teater. Da er det naturlig å stille følgende spørsmål; Hva er godt teater, og hvem setter kriteriene for hva som er godt teater? NN besvarer dette spørsmålet slik;

“Teateret som institusjon er en dinosaur som har overlevd. Hvis målet er å lage godt teater, er måten teater drives på i dag feil, fordi den i altfor stor grad ivaretar avleggs regler, tradisjoner og lover. Det er selvsagt forskjell på teatre, men de største er ofte de verste. Store teatre utvikler ofte et stort byråkrati på bekostning av dynamikken. Et stort byråkrati krever mange ressurser, ikke minst økonomiske. Et viktig spørsmål i denne sammenheng er hva teateret skal gjenspeile – tradisjon eller samfunnsutvikling?”

Dette er for øvrig et spørsmål som ofte er utgangspunkt for debatt, og som vi møter på også andre steder i samfunnet – enn kun innenfor teateret. I skolen er forholdet mellom det å ivareta vår tradisjon og det å følge samfunnsutviklingen et sentralt tema og diskusjonsområde, ved utvikling og utforming av både læreplaner og pensum. NN fortsetter videre;

“Det er viktig å spørre seg om hvilke kriterier som skal ligge til grunn for valg av oppsetting og ensemble. Altfor ofte går økonomiske hensyn foran for eksempel oppføringer av mer eksperimentelle stykker. Jeg skulle ønske at teatret kunne være mer politisk og bidra til et større politisk engasjement. Den største svakheten innenfor teatret i Norge er nettopp mangelen på politisk engasjement. Høye driftskostnader fører til at teatret er avhengig av suksesser, som igjen fører til mange kompromisser med hensyn til prioriteringer når det gjelder det enkelte teatrets kunstneriske profil.”

Om dette er et faktum, kan det da være et av de sterkeste kriteriene for valg av stykker og oppsettinger på mange av landets teaterscener? En annen faktor i denne diskusjonen er spørsmålet, eller kampen om idealene, eller kriteriene. Det er nærliggende å trekke slutninger om at ulike grupper (økonomiske ledelse, kunstneriske ledelse, regissør, skuespillere osv.) innenfor teatret har ulike kriterie-, eller prioriteringsgrunnlag ved valg av både stykker og ensemble.

Ved å trekke en parallell mellom et handlingsrom og Bourdieus feltteori kan vi utdype dette temaet nærmere. Bourdieu sammenligner selv et felt med et spill hvor deltagerne konkurrerer med hverandre innenfor et avgrenset område (handlingsrom). Det er her viktig å påpeke at Bourdieu hevder at et felt har grenser, men at grensene ikke er absolutte, men dynamiske (Bourdieu og Walquant, 1993:89). Samtlige deltagere stiller med de “kortene” de besitter, som består av ulike grader av forskjellige former for kapital (økonomisk, kulturell, sosial, symbolsk). Kortene har ingen fast, eller varig verdi, men endrer seg etter spillets forutsetninger (Bourdieu og Walquant, 1993:83-84). Bourdieu hevder at det i ethvert felt eksisterer en form for dynamikk; “Prinsippet for dynamikken i eit felt ligg i den spesielle samansetninga av strukturen til feltet, i avstanden, mellomromma mellom dei ulike, spesielle kreftene som står mot kvarandre der” (Bourdieu og Walquant, 1993:87). I følge Bourdieu er ikke et felt statisk, det preges av det relasjonelle forholdet mellom deltagerne, og er derfor i permanent endring. Innenfor et og samme felt og handlingsrom kan vi finne deltakere med ulike interesser, erfaringsbakgrunn og idealer. Deltagerne er med på å etablere og påvirke det som uttrykker handlingsrommets kriterier eller standarder. Det viser at interne, relasjonelle faktorer er sentrale i denne sammenheng. Er dette spesielt for teaterkunstens handlingsrom, eller kan det vise seg å være en generell faktisitet også i andre former for handlingsrom?

Arendt hevdet at et fremtredelsesrom ikke kan eksistere i kraft av seg selv, dets eksistens må bekreftes av de handlendes, eller individers tilstedeværelse, på samme måte som individer ikke kan handle uten at de har tilgang til en arena eller handlingsrom (se side 31). Gjennom handlingen får individet mulighet til å vise hvem de er, ved blant annet å formidle sine standpunkter, normer og kriterier.

Er det ytterligere faktorer som påvirker teaterkunstens kriterier, eller standarder? NN hevder i denne sammenheng følgende;

“Suksesser blir ofte målt opp mot kritikkene i avisene”.

Publikums og teaterkritikernes evaluering av stykket kan representere ytre faktorer med hensyn til elementer som påvirker handlingsrommets standard. De vurderer skuespillernes og regissørenes prestasjoner på bakgrunn av sine forventninger og kriterier for kvalitet, hva som er godt teater. Noen kvalitetskriterier vil fremstå som mer konkrete, målbare og tydelige enn andre. Dette kan også variere med hensyn til hva salgs type aktiviteter det enkelte handlingsrommet rommer. La meg konkretisere dette ved følgende eksempel; En lærer underviser klasser i forskjellige fag. Retningslinjene for å evaluere elevenes prestasjoner i de enkelte fagene vil være ulike med hensyn til hva salgs fag det gjelder. Enkelte fag som matematikk og fysikk er mer målbare enn fag som norsk og samfunnsfag, noe som gjør det enklere å for læreren å vurdere elevenes prestasjoner opp mot gitte standarder. Det å vurdere andres og egne prestasjoner er for mennesket det samme som å være deltager i en evigvarende prosess. Utgangspunktet for våre bedømminger er standarder, normer og kriterier, som er både bevisste og ubevisste. Av den grunn vil et handlingsrom bestå av både tydelige og mer skjulte standarder, normer og kriterier. Hvorfor er det viktig å definere, eller avdekke disse? NN hevder følgende;

“Målet mitt er å få ulike mennesker med ulike ideer og forventninger til å fremstå med et samlet uttrykk. Skuespillerne skal fylle ulike oppgaver, men det er viktig at de jobber mot det samme målet. Tilskuerne skal oppleve en helhet. Et av de viktigste kriteriene for meg i forhold til å lykkes i min jobb, er at skuespillerne har tillit til meg og at de kjøper den felles ideen jeg presenterer.”

For NN er det essensielt at det etableres en felles forståelse, eller verdiplattform slik at alle i oppsettingen er inneforstått med hva målet er og hvilke kriterier som må innfris

for at de skal nå det. Goffman hevder at det eksisterer normer som regulerer den måten som mennesker forfølger sine mål på, det vil si hva som er akseptert atferd i ulike situasjoner. Normene spesifiserer ikke målet som deltakerne har satt seg, kun den standarden de skal følge for å nå det. Normene betegner han som samhandlingens kjøreregler (Goffman, 2004:19).

Ovenfor hevdet NN at handlingsrommets standarder og kriterier skapes i relasjonen – i samhandlingen – innenfor de rammebetingelsen teaterkunstens handlingsrom har. På bakgrunn av oppsettingens medlemmers innspill og deltagelse i denne prosessen, er det NN som, ut fra sin rolle som regissør, har ansvaret for å sammenfalle, presentere og gjennomføre oppsettingens målsetning og de kriteriene og standarder det valget innbefatter. NN hevder at;

“For å kunne prestere, må man etablere en trygghet. Det handler om å skape orden i kaoset. Trygghet er blant annet å etablere et samlet uttrykk og en felles standard for handlingsrommet.”

For NN er et av kriteriene eller forutsetningene for å lykkes at han makter å skape en helhet ut av mange menneskers individuelle normer, forventninger og standarder. Han erkjenner verdien av ulikhet og verdsetter dynamikken i diskusjonene og meningsutvekslingen innenfor handlingsrommet, men målet er å etablere et felles prosjekt med utgangspunkt i en felles standard. Denne prosessen er hans viktigste kriterium for å nå målet om å skape godt teater, som er teaterkunstens handlingsroms fremste standard.

Jeg har argumentert for at kriteriene, standardene og normene som uttrykkes i et handlingsrom kan ha sitt utgangspunkt i og bli påvirket av, både indre og ytre faktorer. Goffman hevder at “Det er indlysende at enhver deltager i en social situation træder ind medbringende en allerede etableret biografi...” (Goffman, 2004:289). Samtlige deltagere i et handlingsrom vil alltid bære med seg verdier, forventninger og oppfatninger i forhold til hvilke standarder, kriterier og forventninger/normer handlingsrommet uttrykker og skal uttrykke. Dette kan defineres som handlingsrommets indre faktorer. Ytre faktorer kan, i teaterkunstens sammenheng, defineres som økonomiske rammebetingelser, teaterkritikere, publikum og de

forutsetningene tidligere oppsetninger av stykket bærer med seg. Goffman hevder at alle sosiale situasjoner omfatter regler (Goffman, 2004:222).

Jeg har også argumentert for at det i alle handlingsrom eksisterer ulike standarder, kriterier og forventninger/normer for blant annet for hvilke aktiviteter og handlinger som er akseptert som gyldige, og hvordan disse skal utføres. Jeg har også vist at disse påvirkes av og står i et relasjonelt forhold til handlingsrommets deltagere. Min argumentasjon har blitt konkretisert gjennom NNs uttalelser om teaterkunstens handlingsrom.

Ulike standarder, kriterier og forventninger/normer kan opptre i ulik form, de kan være både tydelige og skjulte, formelle og uformelle. De kan ha ulikt utgangspunkt, eksempelvis økonomisk, religiøst, sosialt eller profesjonelt. Felles for dem er at de utgjør individets utgangspunkt når det vurderer og bedømmer ulike situasjoner, fenomener og mennesker. Fordi mennesket alltid vurderer noe og noen i forhold til noe annet – både bevisst og ubevisst – er det viktig å være kjent med og å ha en kritisk holdning til hva dette vurderingsgrunnlaget består av. NN uttaler;

“Min erfaring er at hvis skuespillerne kjenner og godtar forutsetningene så presterer de mer.”

Jeg deler hans oppfatning, men trekker hans slutning enda et steg videre; Selv i de situasjoner hvor mennesker blir presentert for en idé, og ut fra det grunnlaget aksepterer bestemte forutsetninger, er det viktig å bevare bevisstheten om at aksepten i seg selv er en handling som også – bevisst eller ubevisst – innebærer et valg. Det er et vesentlig skille mellom det å kun akseptere bestemte premisser og det å godta premissene og samtidig erkjenne at man gjennom det både har foretatt et valg og utført en handling.

3. Hvilke muligheter og begrensninger finner vi i handlingsrommet?

Hva er en mulighet og hva er en begrensning? I denne oppgaven relaterer jeg nevnte begreper til å omfatte de betingelser som fremmer (muligheter) eller hemmer (begrensninger) individets tenkning, handling, læring og utvikling. Fordi mennesker er ulike vil det være individuelle forskjeller i forhold til hva som fremmer og hemmer deres tenkning, handling, læring og utvikling. Vil det også kunne være slik at det som fremstår som muligheter for noen vil kunne oppfattes som begrensninger av andre?

Detter er et spørsmål jeg kommer tilbake til. Mitt utgangspunkt er å behandle dette temaet på et generelt nivå. For å finne frem til et handlingsroms potensial kan det synes som en forutsetning at man er kjent med dets muligheter og begrensninger. Jeg stilte NN spørsmålet om hva han først og fremst oppfattet som de største begrensningene i sitt arbeide.

“Jeg kjenner mine største begrensninger, jeg tror for eksempel ikke at jeg er skuespiller. Det er en viktig forutsetning å kunne si hva man ikke kan, og derfor er teamet rundt meg veldig viktig. Jeg tror ikke man kommer langt ved å definere egne begrensninger hele tiden, jeg tror på en viss slump med naivitet. Det er viktig å legge listen høyt – nesten så høyt at du ikke kan nå den. Jeg er litt tvetydig til det å ha bevissthet rundt begrensning. Jeg har høy gjennomføringsprosent og føler at de som ikke får det til er de som er altfor opptatt av begrensning. Man må ha kraft til å gjennomføre, eller en naivitet, i bunnen. Du står overfor et valg når du kjenner på begrensningen. Jeg tar ofte sjanser, man må våge å kline til. Jeg har stor kraft allerede i startgropen. Noen kaller det selvtillit, det er jeg ikke enig i.”

Det går tydelig frem at NN har et ambivalent forhold til det å ha bevissthet rundt det han oppfatter som egne begrensninger. På den ene siden poengterer han viktigheten av å erkjenne sine svakheter og ut fra det bygge opp et team med kompletterende kompetanse. På den andre siden hevder han at det å ha for stort fokus på egne begrensninger kan være en begrensning i seg selv. NN berører gjennom sine utsagn kjernen til dette temaets problemstilling, og han uttaler det faktisk selv i setningen;

“Du står overfor et valg når du kjenner på begrensningen.”

Det viser at det ikke er begrensningen selv, eller bevisstheten rundt den som er begrensende, men hvordan individet som står overfor den velger å forholde seg til den – hvilket handlingsalternativ hun velger. Dette kommer jeg tilbake til og utdyper nærmere under neste punkt; *“Hvilket potensial uttrykkes gjennom handlingsrommet?”*

Hvilke muligheter og begrensninger finner vi i teaterkunstens handlingsrom? Som vi har sett i de foregående avsnittene påvirker, i følge NN, den menneskelige faktor en stor del av dette handlingsrommets disiplin. Det gir oss grunn til å hevde at teaterkunstens handlingsrom også i vesentlig grad påvirkes av den menneskelige faktor med hensyn til handlingsrommets muligheter og begrensninger.

“Det er en treghet i måten teatre drives på i Norge. Trygghet, forutsigbarhet, lønn og pensjonsordninger er blitt viktige faktorer og kan stride mot teaterets dynamikk. Det er vanskelig

å kombinere lover og regler og tradisjonelle arbeidsgiverforutsetninger med kreativitet, dynamikk og prestasjon. Det burde åpnes opp for alternative muligheter til å drive teater på. På de fleste teatrene i Norge er det altfor mange fast ansatte. Det er lydteknikere, scenearbeidere, kostymefolk, orkester, administrasjon. Kun 10-15% av de ansatte er direkte relatert til scenen. Mitt poeng er at man ikke burde ha fast ansatte, i hvert fall en mye mindre fast stab enn det som er tilfelle i dag. Her er det en forskjell mellom USA og Norge. I USA er det færre fast ansatte, ofte er skuespillerne på kontrakt på 4, 5 eller 6 år, mens regissørene er fast ansatte. Det er det motsatte av hva som er tilfelle her i Norge. Her er det kun tre, fire regissører som er fast ansatt ved teatrene. Systemet i USA er bra for dynamikken og for kvaliteten av produksjonene, ikke nødvendigvis for skuespillerne. Samtidig er det alltid muligheter for de skuespillerne som presterer. I Norge er det tryggere, traustere og etter min mening går det på bekostning av utviklingen og dynamikken.”

NN viser til ulike faktorer som virker hemmende for gjennomføringen av ulike produksjoner innenfor teaterkunstens handlingsrom. Etter hans mening kunne kvaliteten og tilbudet på det som fremføres på landets teaterscener holdt et høyere nivå, om det hadde vært andre forutsetninger som lå til grunn, spesielt innenfor driftsområdet. Samtidig kommer det klart frem at faktorer vedrørende gjeldende ansettelsesbetingelser, som NN ut fra sitt ståsted som regissør anser som begrensende og negative for teaterets utvikling og muligheter, vil oppfattes som positive av andre deltagere i handlingsrommet, for eksempel skuespillerne.

NN nevnte tidligere at et av hans viktigste kriterier er å ikke gjenta, men å skape noe nytt. Han utdyper dette videre;

“Kjennskap til handlingsrommet og dets forutsetninger er en viktig faktor for om du kan skape noe nytt. Den største utfordringen ved å jobbe på en institusjon som teateret er, er å finne tiden til å skape det jeg ønsker. Jeg må innrette meg etter reglene, jeg kan ikke tro at jeg kan endre en institusjon i løpet av åtte ukers prøvetid. Om jeg vil forandre noe må jeg eventuelt ta den kampen før prøvetiden begynner. Det er vanskelig å endre noe radikalt underveis i en prosess. Den største faren er å tro at du kan endre alt, da lurar du deg selv. Man må innrette seg etter reglene, kan ikke gå rundt å tro at verden er annerledes enn den er, da blir alt bare vanskelig.

I følge NN har man muligheten til å skape noe nytt – som er hans mål – om man har kjennskap til handlingsrommet og dets forutsetninger. “Avdekkingen” av handlingsrommet og dets forutsetninger innebærer at han blir stående overfor ulike realiteter som utgjør de mulighetene og begrensningene han må forholde seg til for å nå sine mål med oppsettingen. Han kan selv velge hvordan han stiller seg i forhold til disse, han kan velge å godta og innordne seg de forskjellige premissene, eller han kan gjøre et forsøk på å endre dem. NN sier selv at han gjør begge deler. Hvordan mennesker møter de ulike forutsetningene kan ha sitt utgangspunkt i det enkelte

individets tidligere erfaringer og kunnskap. NN viser i denne sammenheng til følgende eksempel;

Robert Wilson, verdensberømt regissør, skal sette opp en produksjon her i Oslo – Peer Gynt. Han kjente ikke skuespillerne på teateret og ville ha en audition. Han var ikke interessert i hva skuespillerne hadde gjort tidligere, og valgte antakeligvis helt andre til å fylle de ulike rollene enn hva norske regissører ville gjort, nettopp fordi han la andre kriterier til grunn for sitt valg. Det var veldig spennende, han forholdt seg til rammene på en helt ny måte. Det må teateret bli flinkere til. Jeg tror at begrensningene også kan ligge i hodet – i tidligere erfaringer. Det kan skapes mye bra og nytt innenfor gitte rammer, selv om de oppfattes som begrenset.”

Jeg tolker NN dit hen at de betingelsene, eller rammene som tilsynelatende utgir seg for å være en begrensning, kan vise seg å romme muligheter man ved første øyekast ikke tiltrodde dem. Samtidig ser vi av eksempelet ovenfor at menneskenes holdning, eller tilnærming til bestemte rammer og forutsetninger også er av betydning for resultatet. Muligheter og begrensninger i et handlingsrom, i tilfellet ovenfor representert gjennom skuespillernes ferdigheter, er ikke statiske og absolutte, men foranderlige i både i sitt uttrykk og kontekstuel.

NN er også opptatt av å formidle de muligheter som teaterkunstens handlingsrom gir.

“Jeg tror mange av oss som jobber med dette (ref. teater) gjør det fordi vi får en anledning til å skape bilder på kommunisertemaer som svik, mord, kjærlighet, sorg og ulike historiske settinger. Det gir oss en mulighet til å fortelle en historie, få folk til å le, gråte, skape orden rundt et tema, eller sette politiske temaer på dagsordenen. Mye handler om umulige valg – et vanskelig tema. Det fine med det er at det gir oss mulighet til å skape og formidle fine historier. Mange på teateret har dødsangst. Har du dødsangst kan du gå til psykiater eller jobbe med teater. Det er en rastløs leting etter svar, som vi ofte finner igjen i historiene i de ulike stykkene. Er vi en gjeng med dødsangst som jobber for harde livet for å glemme det? Jeg tror det ligger mange muligheter og kreativitet i dødsangst. Gjennom teaterets handlingsrom får vi muligheten til å jobbe med og bearbeide dødsangsten samtidig som vi får formidlet fine historier.”

Om NN har rett i at skuespillere har større dødsangst enn andre mennesker i utgangspunktet, eller om den er et resultat av deres stadige møter med ulike historier og tolkning av forskjellige menneskeskjebner er uvisst. Det er heller ingen relevant problemstilling i denne sammenheng. Det som er interessant er om det å møte og lete etter svar i historier som berører essensielle og viktige temaer som svik, kjærlighet, sorg og umulige valg fører til en større bevissthet i forhold til egne muligheter, begrensninger og valg. Kan dette føre til en økt bevisstgjøring i forhold til at mennesket har ulike handlingsalternativer i de forskjellige valgene det står overfor? Etter min

mening vil mennesket alltid møte på ulike faktorer som oppleves som fremmende eller hemmende for deres tenkning, handling, læring og utvikling. Disse kan eksempelvis representere både menneskelige, sosiale, økonomiske, kulturelle og politiske faktorer. De samme faktorene kan oppleves ulikt av forskjellige individer, på samme måte som faktorenes forutsetninger ikke er absolutte, men kan påvirkes og endres. Jeg mener at NN berører det essensielle i denne sammenheng i sin tidligere uttalelse; “Du står overfor et valg når du kjenner på begrensningen.” Det neste spørsmålet blir da om man skal akseptere begrensningen, eller søke å endre den? Forutsetningen for at et individ velger å forsøke å endre forutsetningene er at det har en oppfatning av at det er mulig å forandre dem.

4. Hvilket potensial uttrykkes gjennom handlingsrommet?

Et handlingsrom gir først og fremst individet muligheten til å tre frem på en arena, foreta valg, igangsette nye handlinger og samhandle med andre mennesker. Hvert handlingsrom vil romme en unik sammensetning av mennesker som samhandler. Det enkelte handlingsrom inneholder også bestemte strukturer, forventninger, normer og relasjoner, og derfor vil de ulike rommene uttrykke forskjellig potensial.

Handlingsrommets potensial defineres i denne oppgaven som; “*Handlingsrommets potensial uttrykker de mulighetene som har sitt utgangspunkt i konstellasjonen mellom deltakerne i handlingsrommet og dets disiplin.*” (se side 40).

Hva ligger det i denne definisjonen? For det første er det nødvendig å presisere hvem sitt potensial det i denne definisjonen refereres til – nemlig individets. Det er individets muligheter og potensial som er utgangspunktet for oppgavens diskusjon av dette temaet. For det andre er det viktig å påpeke at definisjonen omfatter alle sosiale kontekster hvor det er individer til stede. For det tredje viser definisjonen til at potensialet har sitt utgangspunkt i konstellasjonen som oppstår mellom individene som er til stede i handlingsrommet og handlingsrommets disiplin, det vil si *de strukturer, forventninger, normer og relasjoner som individene bevisst eller ubevisst forholder seg til og legger til grunn for sin tenkning og sine handlinger.*

Når et individ “trer inn” i et bestemt handlingsrom må det både forholde seg til andre individer og til det som utgjør handlingsrommets disiplin, se definisjon ovenfor. I punkt to (*Hva konstituerer handlingsrommets disiplin?*) og punkt tre (*Hvilke kriterier,*

standarder eller gyldighet uttrykkes gjennom handlingsrommets disiplin.?) i modellen har vi sett at den menneskelige faktoren utgjør et sentralt og betydningsfullt element med hensyn til de strukturene, forventningene, normene og relasjonene som utgjør handlingsrommets disiplin, samt standard. Et individ er aldri alene i et handlingsrom, det vil si at dets tilstedeværelse bekreftes gjennom andre individers tilstedeværelse. Det betyr at hvert individ har sin plass i handlingsrommet i forhold til et eller flere andre individer. Her er det relevant å trekke inn Foucaults to disiplinerings teknikker som omhandler stedsbestemmelse og funksjonell plassering og klassifikasjon og rangering, (se side 12-13). Nevnte teknikker omtaler individets faste plassering i rommet og de kriteriene som benyttes for å definere og bestemme individets rang og plassering i forhold til de andre individene i rommet.

Det å være en deltager i ulike handlingsrom, eksempelvis familien, jobben og fotballaget, kan oppleves som om man har ulike roller eller funksjon i de forskjellige sosiale settingene. Man er blant annet mor og kjæreste, lærer og trener. Det er tilknyttet både forventninger, forutsetninger og rammebetingelser til de ulike rollene. Dette er en del av handlingsrommets disiplin. Denne faktoren kan oppleves som både hemmende og/eller fremmende med hensyn til individets mulighet til å handle.

Goffman benytter også rollebegrepet og de teknikker som ligger til grunn for rolledefinisjonen som et eksempel, eller metafor for å illustrere og forklare episoder fra det virkelige liv. Han trekker paralleller mellom det som foregår på teaterets scene og samhandlingen mellom individer i dagliglivet.

“En handling som iscenesettes i et teater er en forholdsvis søkt illusjon og det legges ikke skjul på det. Til forskjell fra det virkelige liv kan det ikke hende noe egentlig med de fremførte rollene. Den rolle som fremføres i et teater er i en rekke henseender ikke reell, og den har heller ikke de samme reelle konsekvenser som når en helt igjennom oppdiktet rolle fremføres av en svindler. Men om disse to falske skikkelsene skal få en *vellykket* fremførelse, forutsetter det *reelle* teknikker – de samme teknikker som folk til daglig benytter for å fastholde sine reelle sosiale situasjoner. De som befinner seg i en interaksjon ansikt til ansikt med noen på en teaterscene må oppfylle det viktigste krav som stilles til reelle situasjoner. De må uttrykke og fastholde en definisjon av situasjonen.” (Goffman, 1992:210)

Goffman har blitt kritisert for at han tilsynelatende presenterer hele verden som en eneste stor scene, eller et strategisk spill hvor individene til en hver tid kun fremfører forskjellige roller. Selv imøtegår han denne kritikken ved å hevde følgende; “Hele

verden er naturligvis ikke en scene, men de avgjørende måder, hvorpå den ikke er det, lader sig kun vanskelig specificere.” (Hviid Jacobsen og Kristiansen, 2002:224). Goffman påstår ikke at det sosiale livet er et teater, eller et strategisk spill, men hevder at ved å betrakte det som det og ved å benytte teaterets begreper og dramaturgi blir man bedre i stand til å forstå den sosiale ordenens karakter (Goffman, 2004:14).

Berger og Luckmann argumenterer for at individet deltar i en sosial verden ved å spille roller. De uttaler følgende; “I det felles lageret av kunnskap finnes det standarder for hvordan man utfører rollen, og disse er tilgjengelig for alle medlemmene i et samfunn, eller i det minste for de som er potensielle utøvere av de aktuelle rollene (Berger og Luckmann, 2000:87).

Berger og Luckmann hevder her at det finnes standarder for hvordan de ulike rollene skal utføres (Berger og Luckmann, 2000:87). Utfordringen oppstår når det ikke er samsvar med de ulike standardene knyttet til én og samme rolle. Lærerrollen har eksempelvis vært gjenstand for ulike kriterier og krav gjennom historien og de ulike utdanningsreformene. Standarder, idealer og kriterier er ikke, som nevnt tidligere, absolutte og uforanderlige. De gjennomgår endringer i takt med samfunnsutviklingen. Det eneste uforanderlige ved dem er nettopp deres foranderlighet.

Også Goffman argumenterer for at det stilles normative krav til innehaveren av en rolle (Goffman, 2004:194). Samtidig er individet, gjennom den rollen hun innehar, en del av det Goffman refererer til som et rollesett. Et rollesett inneholder ulike roller som er forbundet med hverandre, eksempelvis består rollesettet til en lærer av andre lærerkolleger, elever, rektor og foreldre. Goffman hevder videre at; “Rolleperspektivet har avgjørende implikasjoner av sosialpsykologisk art. Når indehaveren av en position inntar denne, må han påta seg hele den række handlinger som hører til den tilsvarende rolle, så rollebegrepet medfører en social determinisme...” (Goffman, 2004:196).

Ved å påta seg en rolle får individet anledning til å bruke og utvikle forskjellige egenskaper og sider av seg selv gjennom de ulike handlinger, forventninger og aktiviteter som er forbundet med den bestemte rollen. Som skuespiller får individet anledning til å utvikle sitt potensial gjennom å gestalte mange ulike personer på scenen i

samarbeid med forskjellige skuespillerkolleger, og under regi av ulike regissører. Samtidig, som vi har sett i avsnittene ovenfor, ligger det implisitt i rollen som skuespiller, både retningslinjer, føringer og forutsetninger som i sitt uttrykk kan fremstå som absolutte og styrende og av den grunn oppfattes som begrensende for individet. Et individ vil som vi har sett inneha flere roller både på det profesjonelle og private plan, og kan oppleve at de forskjellige rollenes forventninger ikke er forenlige og dermed kommer i konflikt med hverandre. Et kjent eksempel på dette er foreldrerollen vis a vis jobbrollen. Individets ulike roller skaper ikke kun frustrasjon og konflikter seg i mellom. De erfaringer, opplevelser og kunnskap som individet tilegner seg i en bestemt rolle, eksempelvis som forelder, kan bidra til å gi individet et bedre utgangspunkt til å utføre andre roller de har, eksempelvis lærerrollen.

Goffman hevder at rollebegrepet medfører en sosial determinisme. Jeg forbinder sosial determinisme med de forventninger, normer og handlinger som er knyttet til den bestemte rollens sosiale plassering og utførelse. Roller kan være noe individet bevisst velger å tre inn i, eksempelvis ved å utdanne seg til lærer. Det kan være en indirekte konsekvens som følge av et annet rollevalg, eksempelvis rollen som svigerinne når man har valgt å gifte seg. Individet kan også bli tildelt roller uten selv å ha muligheten til å velge, eksempelvis ved å bli født som tronarving eller som den eldste datteren i en familie, eller ved å bli enke etter ektefellens død. Etter min oppfatning er det et element av sosial determinisme også ved de situasjonene hvor individet tildeles roller, enten som en indirekte konsekvens, eller som følge av ulike årsaker det ikke har kontroll over. Ved å benytte utsagnet “et element av sosial determinisme” ønsker jeg å presisere at rollen et individ tildeles eller trer inn i, i det enkelte handlingsrom, ikke i seg selv er alene om å bestemme individets sosiale fremtid. Individet har – i større eller mindre grad – mulighet til selv å velge hvordan hun vil forholde seg til rollens “innhold” gjennom de muligheter og begrensninger den representerer.

Gjennom å definere, konkretisere og normativisere individenes ulike funksjoner og oppgaver oppstår rollebegrepene – som igjen skaper forventninger til individenes handling og plassering i handlingsrommet. Jeg finner det relevant å trekke en linje til de av Foucaults disiplinerings teknikker som omfatter, stedsbestemmelse og funksjonell plassering, klassifikasjon og rangering og normalitet (se side 12-15). Rollebegrepet omhandler individets plassering i forhold til andre individer innenfor samme rollesett –

også rangerings- eller statusmessig og det uttrykker normative forventninger med hensyn til hvilken atferd som er akseptert eller normal (Goffman, 2004:195-197). Kan vi på bakgrunn av dette hevde at rollen som funksjon har en disiplinerings effekt i forhold til individets tenkning, handling, læring og utvikling?

I følge Berger og Luckmann er rollene mer enn kun en veiledning for hvordan en bestemt funksjon skal utføres. De hevder at rollene er en del av et atferdsnettverk, det vil si at hver rolle er forbundet med andre roller (Berger og Luckmann, 2000:88). Denne tankegangen er sammenfallende med Goffmans teori om rollesett. Noen handlingsrom vil ha mer klart definerte roller enn andre. Et styre, med sin styreleder, sekretær, kasserer og styrerepresentant har flere og tydeligere definerte roller enn eksempelvis en skoleklasse. Felles for alle roller er at de alle er tilknyttet et sett med forventninger, kriterier og standarder. Berger og Luckman viser her til rollebestemt kunnskap. Det vil si at individene innsettes i den kunnskap som omhandler de normer, verdier og til og med følelser som representerer det unike ved de ulike rollenes karakter (Berger og Luckmann, 2000:89). Individet blir vurdert på grunnlag av den rollen det har og de kriterier og standarder som er forbundet til denne. Når et individ “trer inn” i et handlingsrom og en bestemt rolle gjør hun ikke det forutsetningløst. Individet vil gjennom sin ankomst og plassering i handlingsrommet bringe med seg sin historie og sin “bagasje”. Jeg finner det her relevant å trekke en linje til Bourdieu og hans habitusbegrep⁴. Individet har i løpet av sin livshistorie tilegnet seg ulike former for kapital, og de bringer hun med seg inn i det enkelte handlingsrom.

Hvilket potensial “gir” et handlingsrom og dets disiplin til individet? Ulike handlingsrom representerer forskjellige arenaer hvor individet kan både handle og utvikle og lære forskjellige ferdigheter innenfor ulike områder, eksempelvis fysiske, sosiale, kognitive og emosjonelle. Vi har sett at ulike faktorer kan oppleves som både fremmende og hemmende i forhold til individets muligheter til å handle. Disse faktorene kan være representert både gjennom de ulike rolledefinisjonene, menneskelige faktorer og andre rammebetingelser. Om individets potensial uttrykkes gjennom de

---

⁴ “Habitusbegrepet, produktet av en historisk tilegnelse, er det som muliggjør tilegnelsen av historisk erfaring” (Bourdieu, 1999:157).

muligheter individet har til å handle, lære og utvikle seg innenfor det bestemte handlingsrom bør handlingsrommets potensial kunne måles ut fra dette kriteriet. I så fall er det naturlig å stille spørsmålet blir; “Hva er en mulighet?” Er det kun situasjoner og forutsetninger som ikke oppfattes som begrensende og hemmende, eller omfatter det også de situasjoner som NN referer til når han uttaler at, “Du står overfor et valg når du kjenner på begrensningen.” Det å foreta et valg innebærer at individet må forholde seg bevisst til begrensningens premisser. Dette forutsetter at individet er kjent med nevnte begrensninger.

Oppgavens tittel stiller følgende spørsmål; “Er vår begrensning vårt største potensial?”. På hvilken måte kan en begrensning romme et potensial? Når et individ treffer på en faktor som hemmer dets muligheter til handling, læring og utvikling står det samtidig overfor et valg – hvordan det skal forholde seg til denne faktoren. Det vil alltid være ulike handlingsalternativer å velge mellom i en slik situasjon. Hvilke alternativer individet opplever at det har, påvirkes blant annet av de samme faktorene som nevnt tidligere; ulike rolledefinisjoner, menneskelige faktorer – både egne og andres – og sosiale, økonomiske, kulturelle og politiske faktorer. Dette er faktorer som påvirker individets opplevelse av om det har en reell mulighet til å velge, og hvilke alternativer det har å velge mellom. Disse ulike faktorene kan oppfattes som et komplekst landskap det til tider kan være vanskelig å få oversikt over og navigere i. Som regissør har NN opplevd å stå overfor en situasjon hvor han fikk avslag fra Kulturrådet da han søkte om midler til å sette opp en forestilling.

“Når det gjelder gjennomføringen og oppsettingen av Tanghost er det nærmest ufattelig at vi fullførte det. Vi fikk verken bevilget økonomisk støtte fra Kulturrådet eller oppbacking fra noe teater til å sette opp stykket. Da sto jeg ovenfor et valg; enten måtte jeg droppe hele prosjektet, eller så måtte jeg velge å gå den tunge veien og forsøke å gjennomføre det på en eller annen måte. Noen ser begrensninger som et hinder de ikke kan forsere, men jeg mener man må komme seg over det for å komme videre. Velger du å gå videre, innebærer det å ta noen sjanser selv om man kan ane at konsekvensen kan være at det går til helvete – og det må du tåle. Jeg, som regissør, valgte å ta opp hundretusener i lån, noe som er svært uvanlig at en regissør gjør, for å kunne gjennomføre prosjektet. Jeg tror at det må en porsjon med, kall det gjerne galskap eller naivitet til for å ta en slik sjanse, men det må som sagt til noen ganger hvis du ønsker å komme noen vei. Tanghost er skapt utenfor teateret fordi det ikke var mulig innenfor teateret, med de rammene og forutsetningene vi hadde der – og det ble en suksess. Heldigvis.”

NN referer ovenfor til en betraktning han har gjort seg; menneskers ulike reaksjoner på og forhold til begrensninger. Begrensninger kan gi oss nye muligheter, om vi våger å utfordre dem. Utvikling, blant annet innenfor vitenskapen, handler om å utfordre

vedtatte rammer og sannheter og å gi oss ny kunnskap slik at det som er umulig å gjøre i dag, skal bli mulig i morgen. Som deltaker i et handlingsrom møter individet situasjoner og andre individer som representerer både begrensninger og muligheter, disse uttrykkes gjennom handlingsrommet disiplin. Vi har sett at verken begrensninger eller muligheter er absolutte eller uforanderlige, samtidig som de kan fremstå gjennom ulike uttrykk. Hva er forskjellen på en mulighet og en begrensning, hvilke kriterier legges til grunn når de defineres? En mulighet og en begrensning fremtrer alltid som en mulighet og en begrensning i forhold til noe annet eller noen andre.

La meg ta et eksempel; En kvinne skal løpe en tur gjennom skogen ned til havet og velger stien som går rett frem. Etter hundre meter ligger det et tre over stien. Hva gjør hun i møtet med treet som hindrer hennes adkomst til havet? I realiteten blir hun bokstavelig talt stående overfor et valg, eller flere valg. Hun kan snu, hun kan klatre over, eller hun kan velge en annen sti ned til havet. Hva hun velger forutsettes av hennes bevissthet og refleksjon rundt hvilke muligheter hun har – og hennes opplevelse av om hun har et reelt valg. Hun kan snu og løpe tilbake fordi hun opplevde at hun ikke hadde noen mulighet til å fortsette, og dermed ikke sto overfor et reelt valg, det vil si at treet begrenset henne i å følge den veien hun hadde tenkt. Hun kan også velge å følge en annen sti gjennom skogen, det vil si at treet åpnet opp for en ny mulighet til å komme frem til målet – til havet.

Eksempelet ovenfor er enkelt, muligens på grensen til banalt. Min intensjon er ikke å respektløst forenkle eller bagatellisere de ulike utfordringene og begrensningene som – i særdeles ulik grad og variasjon – mennesker møter og står overfor i sine liv. Mitt prosjekt er å utfordre og problematisere vår oppfattelse av og grad av bevissthet knyttet til hva vi opplever som muligheter og hva vi opplever som begrensninger, og hvorfor. Når et individ definerer noe eller noen, er det med utgangspunkt i visse kriterier. Kriteriene er ikke universelle, naturgitte sannheter, men bygget på blant annet tidligere erfaringer, opplevelser og kunnskap, som er tilegnet gjennom ulike handlingsrom og deres disiplin. En begrensning blir først en begrensning når den defineres som en begrensning. Selv etter at et individ har definert noe eller noen i sitt handlingsrom som en begrensning, står det fremdeles overfor valget om hvordan det vil forholde seg til begrensningen. Om handlingsrommet beskrives som en arena som – i ulik grad – gir individet mulighet til å tre frem og samhandle med andre individer, kan da

handlingsrommets potensial omfatte de valgene individene blir stilt overfor gjennom møtene med handlingsrommets begrensninger i tillegg til dets muligheter?

4.4. Hvilken overføringsverdi har diskusjonen av teaterkunstens handlingsrom i forhold til tolkningen av andre handlingsrom?

Kvale sier at tanken om en objektiv, universell sannhet avvises (Kvale, 1997:160). Å lansere én modell som det optimale utgangspunkt for avdekkingen av ethvert handlingsroms potensial ville grense mot naivitet og nærmest avdekke en utopisk tankegang. På en annen side er ikke ovennevnte modell og diskusjon uten overføringsverdi i forhold til en diskusjon av andre handlingsroms potensial. Jeg skal gjennom ulike eksempler vise at modellen kan benyttes som et utgangspunkt også for andre former for handlingsrom. Målet er at den skal kunne brukes til å identifisere og utlede noen generelle trekk ved handlingsrommets disiplin og potensial på tvers av de mange ulike formene for handlingsrom. Jeg vil fortrinnsvis fokusere på handlingsrom med pedagogisk tilknytning. Samtidig skal jeg ta for meg ulike elementer fra intervjuet med NN og se om disse kan være relevante også for andre former for handlingsrom. Under intervjuet kom det frem at NN hadde gjort seg flere tanker om hvordan måten de arbeidet på innenfor scenekunstens handlingsrom kunne ha overføringsverdi til andre handlingsrom;

“Teater og dets måte å gjøre ting på er blitt moderne igjen – det er morsomt. Jeg blir ofte spurt om å være foredragsholder i næringslivet. Da snakker jeg om det å overholde deadlines, om prosessen som går fra prøvetidens start og frem til teppet går opp på premieren dagen. Jeg tror at vi bruker disiplin på en positiv måte i teateret, og at dette er en egenskap som kan overføres og benyttes også i andre settinger.”

NN holder foredrag for næringslivet om hvilke premisser og rammer han jobber innenfor i scenekunstens handlingsrom, og om hvordan han og hans kolleger løser sine arbeidsoppgaver innenfor disse forutsetningene. Formidling gjennom ulike foredrag, og utveksling av erfaringer, kunnskap og arbeidsprosesser på tvers av bransjer, anses av flere og flere ledere til å være et verdifullt bidrag i deres egen bedrift eller organisasjonslæring og -utvikling. Dette kan være en mulighet til å få et nytt perspektiv og innfallsvinkel på egne arbeidsmåter og

-prosesser. Ulike handlingsrom omfatter, som nevnt tidligere, forskjellige sosiale settinger og situasjoner. Det de imidlertid har felles er at de nettopp kan defineres som et handlingsrom, og at de inneholder en eller annen form for disiplin som, i større eller mindre grad, kan avdekkes og beskrives. I tillegg vil det være de samme faktorene som etablerer og påvirker handlingsrommets uttrykk og potensial; menneskelige, sosiale, økonomiske, kulturelle og politiske faktorer.

Hvilken hensikt har ovennevnte modell, hva kan man oppnå ved å benytte seg av den? Å betrakte sitt handlingsrom med “nye” øyne, eller gjennom et annet eller en annens perspektiv, kan være et nyttig hjelpemiddel i en lærings- og utviklingsprosess. NN uttalte, som nevnt tidligere, i denne sammenheng da han ble stilt ulike spørsmål som angikk teaterkunstens handlingsroms forhold til disiplin, at det førte til at rammene for det han holder på med ble satt innenfor nye rammer for. Ved å benytte seg av ulike strategier og verktøy, som den firetrinns modellen eller fremgangsmåten som presenteres i dette kapitlet, får man et utgangspunkt til å avdekke et handlingsroms disiplin og potensial. En bevisstgjøring av handlingsrommets muligheter og begrensninger og handlingsalternativer fremmer deltagerens handlings-, lærings- og utviklingspotensial – samtidig som det skaper en plattform, eller utgangspunkt for endring. Modellen kan benyttes både i en til en situasjoner, eksempelvis veiledning, på gruppenivå, eksempelvis et lærerkollegium og på bedrifts- eller organisasjonsnivå, eksempelvis en skole.

I enkelte handlingsrom vil rollene være tydelige, eksempelvis på en skole med elever, lærere, administrasjonsmedarbeidere, rektor, inspektør, vaktmester osv. I en skoles handlingsrom vil det også være klart definert hvem som fyller de ulike rollene, men er det like klart definert hvilke forventninger de ulike deltagerne i handlingsrommet stiller til sin egen og andres rolle og funksjon? Goffman bemerker at det er viktig å sørge for at det inntrykket individet gir i en situasjon er forenlig med de egenskapene som er tillagt rollen (Goffman, 2004:197). De fleste roller har både formelle og uformelle krav og forventninger knyttet til seg, og er det gitt at disse er entydige? Forventningene og kravene har sitt utgangspunkt i ulike kriterier og individenes erfaringer og opplevelser. I en veiledningssituasjon er det i mange tilfeller kun to individer til stede, veilederen og den som blir veiledet. Hva med disse deltagerens forventninger og krav både til sin egen og den andres rolle og funksjon i dette handlingsrommet? Vil formelle krav og

retningslinjer til deltagerne i forhold til hvordan veiledningen skal gjennomføres automatisk sikre at det ikke oppstår uoverensstemmelse mellom deltageres forventninger, ønsker og krav i forhold til sin egen og den andres rolle og handlingsrommets intensjon?

At ulike deltagere har forskjellig forventninger, holdninger, ideer og ønsker i forhold til sin egen, andres og handlingsrommets funksjon kan i utgangspunktet virke både fremmende og hemmende med hensyn til deltageres handling, læring og utvikling. Hver deltager “trer inn” i rommet med hvert sitt bidrag til resten av handlingsrommet. La oss ta utgangspunkt i et lærerkollegium. Hver lærer har gjennom sin lærersosialiseringsprosess⁵ tilegnet seg ulike erfaringer og kunnskap, og med dette som utgangspunkt møter hun lærekollegiets handlingsroms deltakere og disiplin. Vi har tidligere i dette kapittelet fått eksempler på at den menneskelige faktor utgjør et sterkt element med hensyn til handlingsrommets disiplin og hvilket potensial det uttrykker. På hvilken måte kan ovennevnte modell benyttes til å etablere en dynamisk plattform, eller samarbeidsform med hensyn til lærernes arbeide med elevenes og sin egen læring og utvikling?

Ved å kartlegge handlingsrommets disiplin og de kriterier, standarder eller gyldighet som uttrykkes gjennom handlingsrommets disiplin blir læreren også stilt ovenfor både sine egne og de andre lærernes forventninger, holdninger og handlingsmønstre. Gjennom å se på hvilke muligheter og begrensninger dette kan “gi” til lærekollegiets handlingsrom og dets deltagere, vil denne prosessen kunne føre til en bevisstgjøring og refleksjon med hensyn til hvilke andre eller nye handlingsalternativer medlemmene av lærekollegiet har. Ved å innse at samme faktorer kan utgjøre og fremstå som både en mulighet og en begrensning, blir de bevisstgjort sin mulighet til å velge. Eksempelvis kan forskjellighet oppleves som en berikelse for fellesskapet og være med på å igangsette en kreativ prosess gjennom å tilføre de andre deltagerne noe “nytt” i form av ideer eller “nye” innfallsvinkler og perspektiver. Forskjellighet kan derimot også oppleves som vanskelig, truende og føre til konflikter, frustrasjon og kaos og av den grunn fremstå som et hinder for samarbeid, læring og utvikling.

---

⁵ Jeg definerer lærersosialisering som en treleddet fase som omfatter perioden før, under og etter den formelle lærerutdannelsen.

Hva er det som påvirker og avgjør et individs bestemmelse av en faktors betydning i forhold til om det er en faktor som virker fremmende eller hemmende for dets tenkning, handling, læring og utvikling? Vil det faktum at individet har fokus på hvilket *potensial* handlingsrommet kan “gi” det når muligheter og begrensninger skal defineres, føre til at faktorer som i utgangspunktet kan utgjøre og fremstå både som en mulighet og en begrensning i større grad vil bli definert som en mulighet?

5. KONKLUSJON

Hvilke betingelser gir mennesket muligheter og/eller setter begrensninger for dets tenkning, handling, læring og utvikling? I hvilken grad styrer mennesket selv sine valg og sine liv innenfor denne virkeligheten? Dette var spørsmål jeg stilte innledningsvis i denne avhandlingen. Jeg har argumentert for at individenes tenkning, handling, læring og utvikling påvirkes av handlingsrommets allestedsnærværende disiplin. Påstandene har jeg belyst og underbygget gjennom relevant faglitteratur av et utvalg teoretikere.

Med utgangspunkt i min hovedproblemstilling; “*Handlingsrommets disiplin – en mulighet og/eller begrensning?*”, har jeg argumentert for at handlingsrommets disiplin rommer både muligheter og begrensninger og at disse verken er uforanderlige eller absolutte. Det ett individ opplever som en begrensning, kan av andre oppfattes som en mulighet. Disse påstandene ble illustrert og underbygget i diskusjonen av teaterkunstens handlingsrom, med utgangspunkt i en firetrinns modell.

Disiplinen fremstår med ulike uttrykk, den endrer seg over tid og kan være både skjult og åpen. Hvert individ møter det enkelte handlingsrommets disiplin ut fra sine erfaringer, forutsetninger og kunnskap, det vil si dets livshistorie. Disiplinen er et sosialt, det vil si et menneskeskapt fenomen. Den er ikke underlagt uforanderlige, naturgitte betingelser. Det betyr at individet kan påvirke og endre disiplinens uttrykk og form.

Som deltaker i et handlingsrom har individet mulighet til å interagere med andre. Gjennom tenkningen kan individet “tre ut” av sin virkelighet, det vil si at det beveger

seg fra å være en deltaker til å bli en betrakter. Ved å skape en avstand til sin hverdag får individet en mulighet til å reflektere over og stille seg kritisk til sine handlinger og betingelser. Gjennom refleksjonen kan individet innse at det har handlingsalternativer, og dermed oppstår erkjennelsen av at det har et valg.

Valgets forutsetning er at individet er seg bevisst handlingsrommets disiplin. I møtet med begrensningen oppstår valget. Er det slik at individets potensial ligger i møtet med individets erkjennelse av sin begrensning og bevisstheten om at det er i denne erkjennelsen valgets mulighet oppstår? Konklusjonen på dette spørsmålet besvarer denne oppgavens tittel; ”Er vår begrensning vårt største potensial?”.

Spørsmålsguide til intervju med regissør NN

1. Hva slags forhold har du til/hvilke tanker har du om begrepet disiplin?
2. På hvilken måte uttrykker disiplinen seg innenfor teaterkunsten?
3. Hvilken betydning har disiplin for deg i ditt arbeide, gjennom din rolle som regissør?
4. Hvilke standarder og kriterier følger du i ditt arbeid?
5. Hvem setter ovennevnte standarder og/eller kriterier?
6. Er du enig i at disiplinen inneholder/gir både muligheter og begrensninger, og i så fall hvorfor/hvorfor ikke?
7. Hvis ja på spørsmål 6; på hvilken måte kommer dette til uttrykk i ditt arbeid?
8. Hva ser du på som de største begrensningene i ditt arbeid?
9. Opplever du at teateret bærer med seg visse tradisjoner som du må forholde deg til, og i så fall; hvordan påvirker dette deg i ditt arbeide?
10. Hva mener du utgjør den viktigste utfordringen i møtet med teaterkunstens disiplin, og på hvilken måte mener du det er det best å møte denne utfordringen?
11. Ser du noen fellestrekk mellom teaterverdenen og den virkelige verdenen?
12. Under dette intervjuet har du og jeg etablert og befunnet oss i et handlingsrom. Kan du si noe om hvordan du har opplevd den situasjonen med hensyn til dine muligheter og eventuelle begrensninger til å kunne formidle teaterkunstens handlingsrom?

LITTERATUR:

- Arendt, H., 1996. *Vita Activa – Det virksomme liv*. Oslo: Pax Forlag A/S
- Arendt, H., 1977. *The Life of the Mind: One / Thinking*. SanDiego/New York/London: Harcourt Brace & Company.
- Arendt, H., 1978. *The Life of the Mind: Two / Willing*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
- Berger, P. L. og Luckmann, T., 2000. *Den samfunnsskapte virkelighet*. Bergen: Fagbokforlaget AS.
- Biesta, G., 2003. Demokrati - ett problem för utbildning eller et utbildningsproblem? *Utbildning & Demokrati, tidsskrift for didaktik och utbildningspolitik*, volum 12 nr.1. Örebro Universitet.
- Bourdieu, P. og Walquant, L., 1993. *Den kritiske ettertanke: grunnlaget for samfunnsanalyse*. Oslo: Samlaget
- Bourdieu, P., 1999. *Meditasjoner*. Oslo: Pax Forlag A/S
- Bourdieu, P., 2000. *Den maskuline dominans*. Oslo: Pax Forlag A/S
- Bourdieu, P., 2003. *Af praktiske grunde*. København: Hans Reitzels Forlag A/S
- Danaher, G., Schirato, T. og Webb, J., 2000. *Understanding Foucault*. London/Thousand Oaks/New Delhi: SAGE Publications Ltd.
- Dick, K. & Ziering, A., 2002. *Jacques Derrida*. New York: Zeitgeist video.
- Durkheim, E., 1956. *Education and sociology*, London: The Free Press.
- Durkheim, E., 1990. Tenkningens sosiale vilkår. Østerberg, Dag (red). *Handling og samfunn. Sosiologisk teori i utvalg*. Oslo: Pax Forlag A/S
- Foucault, M., 1980. *Power/Knowledge*. New York: Pantheon Books
- Foucault, M., 1999. *Diskursens orden*. Oslo: Spartacus Forlag A/S
- Foucault, M., 2001. *Overvåkning og straff*. Oslo: Gyldendal
- Foucault, M., 2005. *The Archaeology of Knowledge*. London/New York: Routledge Classics
- Goffman, E., 1986. *Frame Analysis*. Boston: Northeastern University Press
- Goffman, E., 1992. *Vårt rollespill til daglig*. Oslo: Pax Forlag A/S
- Goffman, E., 2004. *Social samhandling og mikrosociologi*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- Hviid Jacobsen, M. og Kristiansen, S., 2002. *Erving Goffman. Sociologien om det elementære livs sociale former*. København: Hans Reitzels Forlag A/S

- Kvale, S., 1997. *Det kvalitative forskningsintervju*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Kvalbein, I. A., 1998. *Lærerutdanningskultur og kunnskapsutvikling*. Avhandling, dr. polit. Universitetet i Oslo: Pedagogisk forskningsinstitutt.
- Mathiesen, T., 1978. *Den skjulte disiplinering*. Oslo: Pax Forlag A/S
- Mathiesen, T., 1995. *Kan fengsel forsvares?* Oslo: Pax Forlag A/S
- Pascal, B., 1994. *Tanker*. Oslo: Vidarforlaget A/S
- Sandmo, E., 2005. *Forelesning*, Universitetet i Oslo, 9/2-05
- Skyberg, L. F., 2001. *Isenesatt rettferdighet: En sosiologisk analyse av domstolenes praksis*. Hovedoppgave i sosiologi: Universitetet i Oslo
- Svendsen, L. Fr. H, 2001. *Ondskapens filosofi*. Oslo: Universitetsforlaget AS
- Weber, M., 1990. *Samfunnsvitenskapenes "objektivitet"*. Oslo: Gyldendal.
- Øverenget, E., 2003. *Hannah Arendt*. Oslo: Universitetsforlaget AS
- Øverenget, E., 2003a. *Eksistens. En bok om frihet, angst og død*. Oslo: Kagge Forlag A/S
- http://en.wikipedia.org/wiki/Michel_Foucault#Criticisms_of_Foucault (20.11.2005)
- <http://plato.stanford.edu/entries/foucault/> (20.11.2005)
- www.dagsavisen.no/innenriks/article1831586.ece (20.11.2005)
- www.iep.utm.edu/a/arendt.htm (20.11.2005)